

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETI TUDOMÁNYI KAR

DIPLOMAMUNKA

A hiány emléke – az emlék hiánya

A rákoskeresztúri hősi temető és emlékmű nyomában

Témavezető:

Dr. György Péter
egy. tanár, intézetigazgató

Készítette:

Kocsis Andrea
kommunikáció és médiatudomány

2014

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	2
Köszönetnyilvánítás	3
A hiányról.....	4
Bevezetés.....	5
A rákoskeresztúri temető és korai története	7
A Katonai temető.....	8
Mit nem látunk – A hősi emlékműről	13
<i>A hősi emlékművekről</i>	<i>13</i>
<i>Isten kardja.....</i>	<i>15</i>
<i>Az 1933-as Hősi emlékmű: a „Hősök oltára”</i>	<i>17</i>
Mit látunk ma –A temető mai képe.....	21
Az emlékmű és politika.....	24
Hova tűnt – feltételezések.....	29
<i>Háborútól az 50-es évekig.....</i>	<i>29</i>
<i>50-es években vagy azután</i>	<i>33</i>
<i>A Kádár korban.....</i>	<i>34</i>
Ami biztos: hol nincs	37
Összegzés és további kutatási tervek	41
Képek jegyzéke	43
Felhasznált irodalom	56

Köszönetnyilvánítás

A gyakran reménytelennek látszó munkámban nyújtott segítségért őszinte köszönettel tartozom a témavezetőmön, György Péteren túl Erdősi Péternek, Hammer Ferencnek, Kerekes Zsoltnak, K. Horváth Zsoltnak, Kocsis Andreának, Körmendi Tamásnak, Kovács Áronnak, Mirák Katalinnak, Mordovin Maximnak, Sándor Tibornak, Simon Istvánnak, Szabó Andrásnak, Takács Ágostonnak, Toronyi Zsuzsannának, továbbá a Budapest Főváros Levéltára, a Magyar Országos Levéltár és a Hadtörténeti Térképtár segítőkész munkatársainak.

A hiányról

„Nem emlékezem ilyen stílustalan emlékműre”

„Sajnálattal tájékoztatom, hogy irattárunk őrizetében nem található a rákoskeresztúri egykori hősi temetővel és a hősi emlékmű eltűnésével kapcsolatos dokumentáció.”

„A 2014. február 25-én elektronikus levélben levéltárunkhoz érkezett megkeresésére válaszolva, tájékoztatjuk, hogy a kérelmében jelzett dokumentum az MN Helyőrség Parancsnokság, Budapest illetve Budapesti Helyőrség Kommendáns Hivatal levéltárunkban őrzött dokumentumai között nem található meg. Sajnálatos módon a fenti szervek iratanyagai nem kerültek minden esetben levéltári átadásra. A Budapesti Helyőrség Kommendáns Hivatal ebben az időben az Üllői úton a Kilián laktanyában működött, ezért feltételezhető, hogy az 1956-os események során az iratanyagai jelentős része megsemmisülhetett. Az 1955-ös évre vonatkozóan mindössze egy napi életet szabályozó parancssorozattal és egy 1955. évi bűnügyekkel, kapcsolatos gyűjtővel rendelkezünk. Sajnáljuk, hogy kérdésére nem állt módunkban érdemi választ adni.”

„Őrizetünkben semmilyen dokumentáció nincsen ezekről a parcellákról. Ha van egy adott név, akit keresnek, annak utána tudunk nézni, de kint a parcellában a pontos helyet nem tudjuk megmutatni. Ismereteink szerint az '50-es években a Rákosi-éra alatt szüntették meg a parcellákat, de erről nem maradt fenn dokumentáció.”

„Sajnos, a kérésével kapcsolatban nem sokra jutottam. Többeket megkérdeztem a gyülekezetből, köztük volt lelkészünket is, aki évtizedeken át járt temetni az új köztemetőbe. Érdekes, hogy sem ő, sem az idős testvéreink nem emlékeznek hősi temetőre és emlékműre.”

„Még kérdezgetek másokat is, de ezek után nem sok reményt látok arra, hogy a gyülekezetünkben bárki is fel tudná idézni a keresett emlékművet.”

Bevezetés

*„На братских могилах не ставят крестов,
Но разве от этого легче? / A hősök sírjain sehol sincs kereszt,
Am ettől nem lesz senkinek se könnyebb” (Viszockij)*

2014 tavaszát írjuk, már csak hónapokra vagyunk a szarajevói merénylet centenáriumától, és az első világháborús megemlékezések világszerte megkezdődnek. Felelevenítik majd a frontvonalak történetét, a családi emlékezet relikviáit és a hősök kultuszát. Pierre Nora óta viszont tudjuk, hogy az emlékezet szimbolikus és a materiális jelei nem létezhetnek egymás nélkül. Magyarországon meg tudunk-e anélkül emlékezni a hősökről, hogy megtalálnák őket a múltunkban? Tudunk-e úgy emlékezni az elesettekre, hogy évtizedekig, rendszerváltásról rendszerváltásra „nemlétezőként” kezeltük őket? Az emlékezet előrántható-e ad hoc egy mappából, csak hogy az emlékév követeléseit teljesítsük? Kétlem. Már csak azért sem lehetséges, mivel ezek a mappák nem léteznek.

Dolgozatomban épp azt járom körül, hogyan lehetséges, hogy több rendszerváltáson túl nem maradt kézzelfogható forrás a rákoskeresztúri hősi emlékmű eltűnésével és a hősi temető kései történetével kapcsolatban. Hosszú távú tervem volt felgöngyölni a hősi temető és emlékmű kaotikus időszakának részleteit, de látnunk kell, hogy a források fennmaradásának hiányában és hanyag kezelésének köszönhetően ez meddő vállalkozás. Egy korábbi tanulmány keretei között csak arra vállalkoztam, hogy az emlékmű megsemmisülése időpontjának és körülményeinek feltételezhető elméleteit meghatározzam, melynek során már akkor fény derült arra is, mindez milyen nehézségekbe ütközik. Tehát a kitűzött cél csak eszköz lehet arra, hogy megfejtése során felismerhetővé váljon, hogy milyen ellentmondásos emlékezetpolitikai akaratok vagy feladatköri mulasztások rejtőznek az emlékmű történetében.

Koselleck tézise szerint az egyetlen identitás, amit egy háborús emlékmű szolgálhat, az a halottak identitása, mivel minden politikai és társadalmi identifikáció, amit rajta keresztül meg akarnának ragadni, idővel eltörlésre kerül (Koselleck 2002). Emlékművem története az ezekhez az identifikációkhoz köthető funkcióváltásokról szól. Nem értek egyet teljesen Koselleck-kel abban, hogy egy emlékmű politikai kultusza eltűnik az utolsó hozzátartozó halálával (2002:288), hiszen szerintem pont emiatt az emlékmű a halottak üres emlékét kihasználó jelentésváltozáson esik át.

A rákoskeresztúri Hősi emlékművet a temető föld feletti meghosszabbításának, annak szimbólumának tekintem, és hiányát a temető emlékének hiányaként értelmezem, így dolgozatomban az emlékmű utáni vég nélküli nyomozásom története tulajdonképpen a temető

eltűnésének analógiája is. Habár természetesen nem fedheti egymást pontosan a kettő, egyélesen rendszeridegen jelentéssel bírtak a huszadik századi magyar történelem adott periódusaiban. Igaz, a temetőt a századelejen nyitották, de az első világháború után a nyugati elesetteket is itt temették el, továbbá irredenta felhanggal is bírt. Mindeközben az emlékmű Horthy- kori konstruktum mivolta –és az erre épülő jelentésrétegek - volt az az indok, ami 1945 után az ideológiai többletet biztosította számára. Hangsúlyozandó, hogy nem a szobor politikai állásfoglalásával értek egyet, hanem azt vallom, hogy eltűnése vagy eltüntetése magával rántotta a halottak – fizikai és fogalmi – emlékét is.¹ Fontosnak találom ugyanakkor elválasztani is az emlékművet a temetőtől: a földben nyugvó halottak első sorban kegyeleti, társadalmi kérdéseket vonnak maguk után, míg a fölöttük magasodó emlékmű a politikai szféra játékszere.

Másrészt a hiány nem csak elfelejtet, hanem jelen esetben emlékeztet is - habár nem az eredeti emlékműre, hanem arra a korra, amely elfelejtette. *„Ez a kor...úgy hagyhatna nyomot az utókornak, ha nem emelne szobrokat és emlékműveket. Az üresség felmutatása, a nyomtalanság keltése által teremtené adekvát korpét.”* – írta más kontextusban, de esetünkben is helytállóan Wehner Tibor provokatív esszéjében (2001:270).

Kutatásom főként levéltári munkán alapult, de - mivel az elfelejtés története érdekelt valójában - jelentős információkra – azok hiányáról - tettem szert a témában kompetens, vagy feladatkörük szerint annak szánt személyekkel folytatott levelezések és beszélgetések során. Így a témában fellelhető források olvasásán túl kapcsolatban álltam azok némelyikének szerzőivel.² Kiemelném, hogy némelyek szívélyes, bár nem mindig hasznos segítségével szemben a témában valóban érintett intézményektől vagy elutasítást kaptam, vagy a kérdéssel szembeni teljes idegenségről tettek tanúbizonyságot. A források hiányáról szóló fejezetben bővebben kifejtem, ám már rögtön itt az elején érdemes leszögezni, hogy a vonatkozó négy levéltárt és a temető irattárát, és majdnem hetven évet felölelő kutatásomban sehol sem találtam sem a temető, sem az emlékmű felszámolására utaló dokumentációt, ahogy emlékező szemtanúra sem sikerült akadnom. Nem tudom garantálni, hogy nem véttem hibát ebben a szerteágazó kutatásban, mindennek ellenére úgy vélem, azzal, hogy az archívumok adekvát anyagában nem szenteltek figyelmet a temető és az emlékmű meg-

¹ „Ha nem is volt az a rendszer, hisz nyoma is eltűnt annak, amiben éltek, és ami által elpusztultak, akkor meglehet, ők maguk sem léteztek. Akkor az életük annyit is ér, mintha a világon sem lettek volna.” (György 2012a:51).

² Így például Szabó András csíkszeredai művészettörténésszel, Lukácsi Attila temetőtörténésszel, Cserné Tárnok Imola sírkertkutatóval, Tóth Sándor helytörténésszel, továbbá intézményekkel: a Fővárosi Levéltárral, a Nemzeti Levéltárral, a Hadtörténeti Levéltárral, a Kegyeleti Múzeummal, a Kegyeleti Bizottsággal, a Városvédő Egyesülettel, a Nemzeti Múzeummal, a X. kerületi Helytörténeti Múzeummal, a *Rákosmente* helytörténeti lap szerkesztőségével és a Hadtörténeti Intézettel.

semmisítése ügyének, bizonyítható a hiány. Ezen nem változtatna az sem, ha a jövőben egy más témájú dokumentáció lábjegyzetében a megoldásra akadnánk, mivel az az elvárt helyén nem található. Ez két hipotézisre enged következtetni: vagy szándékos eltörlésre, vagy mulasztásra.

Felvázolom ugyan a dolgozatban a szándékos elfelejtés lehetőségeit is közvetlenül a háború utáni zűrzavaros időszaktól a Kádár korszakig, mégis valószínűbbnek tűnik, hogy nem intenciót kell látnunk a források eltüntetésében. Amellett, hogy a késő huszadik század iratainak tárolása a teljes levéltári szisztémánk kudarca, az iratok nem megőrződése nem csak a viszontagságos század tárolási hibáinak következménye. Hanem arról tanúskodik, mi volt fontos abban a korban, amikor az emlékmű eltűnt. A nyomozásról szóló fejezetben részletesen kifejtem, de itt is szót kell ejteni róla, hogy mivel az emlékművet a hatvanas-hetvenes években bontották el, amikor az emlékműdöntés már nem mindennapos politikai aktus, így az első világháborús hősök elfelejtésében már nem egyszerűen a Horthy-korszak ellen irányuló törekvést kell látnunk. Inkább a hős fogalmának megváltozását. 1962-től külön Kegyeleti Bizottság foglalkozott az MSZMP-n belül az 1945-öt megelőző időszak kommunista halottainak, vagyis hőseinek kegyeleti emlékezetével. Az exhumálások, újratemetések és emlékműavatások ettől kezdve a kommunista halottak körül forogtak, a megemlékezendő hős többé nem a háború, hanem a párt halottja.

A rákoskeresztúri temető és korai története

Mindenekelőtt szükséges térben és időben elhelyezni a vizsgált emlékművünket, ezért először tekintsük át a neki helyt adó temető történetét. Miután a Kerepesi temető szűkössé vált, a Fővárosi Tanács 880/1185 okt. 18-i határozatának következményeképp (Fehér 1933) az egykori Drasche-téglagyár és a kőbányai szőlők közti pusztaság 429 holdnyi területén nyitották meg az Új köztemetőt 1886. május 1-jén (Lukácsi 2004), ahol csak augusztusban kezdtek el temetkezni. A geometrikus tér alapos tervezésével, a négyzetes parcellarendszer megalkotásával és a kiszolgáló épületek elképzelésével Czigler Győző építész, műegytemi tanárt bízták meg. 1903-ban készült el a bejárat épületegyüttes, amelyben az igazgatóság és a felvételi irodák helyezkednek el. Ennek részét képezi a 26 méter magas harangtorony Maróti Géza Atyaisten-szobrával, a szélső épületek homlokzatát pedig Róth Miksa üvegmozaikjai és Vajda Zsigmond freskói díszítik. A bejáratnál volt látható emlékművünk tervezőjének, Márton Ferencnek a hősi emlékművön felüli másik rákoskeresztúri alkotása, amelyet statikai okokból tüntettek el – szintén nyom nélkül- miután az villámcsa-

pás következtében megsérült (Csernus-Lukács 1999). Helyére 1938-ban az Eucharisztikus Kongresszusra építették Maróti Géza Feltámadás Angyalát (Rajna 1989), ami azóta szintén eltűnt. A temetőben található ravatalozó pedig 1921-25 között készült el, Wossola Sándor tervei szerint (Csernus-Lukács et al. 1999).

1933-tól kezdve összesen öt alkalommal bővítették a temetőt, így ma már mintegy 207 hektáron terül el, 301 parcellával (Lukácsi 2007). A köztemető a II. világháborúban a Farkasréthez hasonlóan hadszíntér volt: 1944. december 30-án a front a Rákospalota - Rákosszentmihály - Mátyásföld - Új Köztemető - Pestszentlőrinc - Pestszentimre - Soroksár vonalon húzódott. Január 1-re a szovjet csapatok kiűzték innen a németeket, és ezután indult meg a szovjet és román támadás Cinkota és Rákosliget között (Lukácsi 2004). Az 1950-es években a politikai okokból halálra ítélteteket, a koncepciós perek áldozatait, illetve az 1956 után kivégzetteket is a temető félreeső parcelláiban temették el, amely a legsürgősebben rehabilitálandó területté vált a rendszerváltás után. Talán ennek az érthetően kitüntetett figyelemnek köszönhető, hogy a 90-es években a temető egyéb területeit emlékezet szempontjából mostohán kezelték (a 301-es parcelláról lásd bővebben K. Horváth 2005, György 2012b). Mindenesetre a 301-es parcella története is ugyanarról az elzárt, felejtésbe hajló emlékezeetről tanúskodik, mint amit a hősi temetővel kapcsolatban tapasztalunk (ld. György 2012), és vizsgálódásunk legvégén külön hangsúlyt fog még kapni létezése.

A Katonai temető

Budán létesült 1686-ban az első katonai temető a mai Déli pályaudvar területén, amely 1797-ig a budai helyőrség halottait fogadta magába. 1795-ben a Vízivárosi temető (vö. Kovács 1930) egy része lett elkülönítve ilyen célokra, továbbá 1790-től 1847-ig a Várkert helyén is katonai temető működött, valamint a Tabáni temető egy részét is katonai temetőként használták (Lukácsi 2007). Pest első katonai temetője 1746-ban létesült (Fehér 1933) az Erzsébet tér helyén, majd miután az betelt, 1780-ban a városi tanács a régi katonai téglavetőt jelölte ki egy új katonai temető helyszíneként. Ezt követte a Váci úti temető megnyitása, ami a Kerepesi temető létrejöttéig működött³. Józsefváros katonai temetője előbb a Józsefvárosi pályaudvar helyén, majd a mai Vajda Péter utcában volt.

Zsigmond János részletesen beszámol a budai katonai temetők kálváriájáról, amelynek maradványai végül a Farkasréti parcellákban enyésztek el. Az ötvenes években, többen áthelyezték a halottjaikat félve a felszámolástól, 1962-ben pedig hirtelenjében megszap-

³Amelynek közelében szintén volt egy katonai temető.

rodtak a polgári temetések, ami szintén rontotta a megmaradt katonasírok arányát⁴. 1979-ben meghirdetésre kerülnek a volt katonai parcellák olyan sírjai, amelyekben 1953 előtt történt az utolsó temetkezés. Sokatmondó, hogy az iroda épület raktárában őrizték az 1988-ban exhumált farkasréti maradványokat (Zsigmond 2009). A budapesti katonai temetők mostoha sorsával szemben például a Vas megyei Ostffyasszonyfai hadifogoly-temető számon tartott az emlékezetben, és forrásanyaga kiválóan hozzáférhető az MOL iratanyagában.

A temető létrejötte

1886 után a pesti oldal katonai temetője az Új köztemetőben került kialakításra Hősök Temetője néven (Lukácsi 2007). Habár a Fővárosi Tanács 880/1185 október 18-i lgy. határozata vegyes temetkezést rendelt el (Fehér 1933), 1903-ban katonaság számára két külön parcellát nyitottak (Csernus-Lukács et al. 1999). Az erre vonatkozó forrásokat nem találtam meg. Ellenben 1918-ból származik a cs. és kir. katonai parancsnokság „Hadisír felügyelőségének” átirata az új katonai temető rendezése ügyében (BFL XV.17.d.328 169 nagydoboz [1473]), amely beszámol a temető feladatairól.

A temető fennmaradt tervei alapján azonban nem teljesen egyértelmű, hol kezdődtek meg az első temetkezések. Csernus alapján a katonai temető (1. ábra) 1903 és 1955 között működött, területe két parcellából (valószínűleg a 3,4) lett az első világháború utánra 25 katasztrális hold (Csernus-Lukács et al. 1999), vagyis olyan 14 hektár. Az 1918-ból származó első fellelhető forrásunk, az első központi területként azonban inkább a mai 6-os 7-es parcella területét jelöli meg (2. ábra) (BFL XV. 17. d. 321. TC tc. 10.).

Az évek során a temető hősi halottak, hadi foglyok és a szövetséges halottak temetkezési helyeként működött, továbbá ide hantolták a két világháború magyar és külföldi áldozatait is, beleértve a Budapest ostromakor elesetteket. A temető 1918-as megnevezése is a nemzetköziségről tanúskodik a költségvetés fejlécén: „hősi és hadifogoly temető”. Ezzel szemben például az azonos időben működő Farkasréti hősi temetőben csak a magyar katonák nyugodtak. Felmerülhet a kérdés, hogy mivel nem húzódott Magyarország területén front, milyen magyar halottak nyugodtak a sírokban. Választ a kérdésre eddig nem találtam, de valószínűnek tartom, hogy a még hazaszállított, de elhunyt sebesülteket hantolták itt el. A második világháború vonatkozásában 1650 magyar, több mint 4000 különböző

⁴ Az 1962-es évszám több szempontból is bűvösnek mondható: ebből az évből van az utolsó légi fotónk az emlékműről és ekkor kezdi meg működését az exhumálásokat és munkásmozgalmi emlékművek ügyével megbízott Kegyeleti Bizottság is.

nemzetiségű hősi halottat és 1530 polgári áldozatot temettek el egyéni sírokban, továbbá 2196 magyar, 3505 német katonát és 7015 polgári áldozatot közös sírban a hadisír.hu szerint⁵. Erre a nyilvántartásra nem sikerült ráakadnom, szemben a temető három különböző korszakból származó terveivel, amelyekből a nemzetközi halottak számát és a temető területének változását lehet rekonstruálni.

Ezek szerint legalább három ütemben történt a temető átalakítása 1918-ban, 1919-ben és 1932-ben. Az első terveken a 3-as, 4-es, 5-ös és 6-os parcellák közepén már áll egy négyzet alakú tér az emlékműnek. A halottak sírjai pedig e körül helyezkednek el szabályosan, de szellősen. Összehasonlításként érdemes megnézni a teljes temető helyrajzát, ahol a sírok sokkal zsúfoltabban fekszenek.

1919-ben átalakításra került a terület, nem kizárt, hogy a szaporodó halottak számának köszönhetően. A leszámolási tervként említett tervrajzon (3.ábra) jelölve vannak a már, 1919. február 1-ig teljesen elkészült beton alapú oszlopok, az 1919. február 1. és március 21. között teljesen elkészült oszlopok és a szintén ebben a periódusban befejeződött földkiemelés, illetve az alapbeton és felmenő beton elkészítése. Ezen a rajzon összesen 213 emlékoszlop számolható össze. Külön terv készült az egyes oszlopok építéséhez is, azonban a hősi temetőről fenn maradt fotókon csak a megelőző fakeresztek látszódnak.

Igen megdöbbentő, hogy a temető 1925-ös helyszínrajzán már a Hősök emlékoszlópa megnevezés áll (BFL XV. 17. d. 321. TC tc. 10.), amikor még csak az Isten kardja emlékmű emelkedik ott. Ezt az ellentmondást még nem sikerült feloldanom, de valószínűnek tartom, hogy az emlékoszlop kifejezés ekkor még általános jelentéssel bír, és nem szó szerint értelmezendő.

Az 1932. júniusi terven (4. ábra) látható, hogy a temető bizonyosan kibővült, már nem csak az eredeti 3-as, 4-es, 5-ös és 6-os parcellákból állt, hanem az 1-es, 2-es, 7-es, 16-os, 17-es, 28-as, 29-es, 30-as és 42-es is a hősi temető területét képezte. Az emlékmű alapozásának dobogó-alakú alaprajzát felismerhetően feltüntették, és „Hősök emlékoszlópa” felirattal látták el. Ettől keltre az első parcella a „budavári hősök”, az utána következő pedig az „1848-49-es honvédek” címet viseli. Ez utóbbi parcella a mai napig megtalálható ezen a helyen, a sírokat fakeresztekkel jelölik ma is.

⁵ Pontosan ezen a linken érhető el:

http://www.hadisir.hu/hadisir/?bejegyzesek=temeto&temeto_azon=99. Letöltés ideje. 2014.04.14.

Ugyanez a terv az, ami fontos információkkal szolgál a nemzetközi halottak számát tekintve, mivel megtalálható rajta egy táblázatos kimutatás „A budapesti Hősök Temetőjében nyugvó idegen nemzetiségű halottakról” (5. ábra). A nemzetközi halottak kérdése – szemben a magyar áldozatokéval – némileg rendezésre került: a hősi temető területén kívül megtalálhatóak emlékparcellák a temetőben, de ezek már léteztek korábban is, mint a török (korábban a 150-es, azonban ma nem ott áll) vagy a bosnyák emlékparcellák. A kimutatás szerint ez összesen 7950 főt tesz ki, amelyekből a hősi temető parcelláiban, avagy a 3-as, 4-es, 30-as és 42-es parcellákban nyugvó halottak a temetővel együtt eltörlésre – vagy egyes esetekben áthelyezésre – kerültek így a német, belga, bolgár, cseh, dalmát, horvát, lengyel, montenegrói, orosz, osztrák, román, szerb, és részben az albán (2 sír) hantok. Külön parcellái voltak a török- perzsa és részben az albán, a bosnyák és a francia katonáknak. Igazán érdekes, hogy ezek a nagyszámú külföldi halottak esetében – például az oroszok vagy a bosnyákok – tényleg csak díszparcellaként működtek, mivel sokkal több katona teste feküdt elszórtan parcellákban, mint került a hősök közé eltemetésre. Az oroszok esetében például 81 főt hantoltak a hősi temető 30-as parcellájába, míg elszórtan a teljes temetőben 1564 orosz katona holtteste feküdt. Összesen 9689 idegen katona holttestét hantolták el ilyen körülmények között, köztük 397 ismeretlen származású katona testével. Az olasz katonák helyzete igen különleges, akik mindegyeszálig, háromszázan egy helyen feküdtek. Az olasz temető 1932-ben került kiépítésre az 1-es parcellában, ahol a mai napig megtalálható. A kiépítésének és emlékművének tervei szintén megmaradtak a BFL-ben (6. ábra). Ebből kiderült, hogy közel egy időben építették ki az általunk vizsgált hősi emlékművel. Az emlékmű terveit Palermóban készítették, és egy klasszicizáló kőkoporsót formál. A hősi emlékművünk stílusának tárgyalásakor még fel kell vetnünk az emlékművünk olasz kapcsolatainak lehetőségét.

A temető eltűnése

Az ötvenes években a Honvédelmi Minisztérium lemondott a sírok gondozásáról, és megkezdődött a temető felszámolása, így nem kevesebb, mint 18-20 ezer sír enyészett el. Ezzel felrúgták a Genfi Egyezményt, mely szerint a hősi halottak sírjait tilos megszüntetni.

A lemondásról szóló jelentést több részletében idézi a hadisír.hu mint a Budapesti Honvéd Helyőrség Komendáns Hivatala által 1955. október 31-én készített 2132/R-1955. számú jelentését. Azonban már ezen a ponton a források hiányába ütközünk, ugyanis a Hadtörténeti Levéltár ezt nem tudta rendelkezésemre bocsátani, sőt, állításuk szerint ez a jelentés nem létezik. Átnézve a releváns fondokat (IX. MN. 1953/T 298, 299; IX.MN

1953/T 209, 210, 211; IX. MN 1956/T 165) , tényleg nem találtam erre utalást a Komendáns Hivatal anyagában, ugyanakkor gyanúsnak találom, hogy kizárólag az 1955-ös év anyagai semmisültek volna meg akár az 1956-os események – ahogy a levéltár egyenesen Dr. Bonhardt Attila ezredes igazgatótól érkezett, kérésemet elutasító levelében feltételezi –, akár más, a tárolásra hatást gyakorló eset következtében.

A fönt említett, ám nem létezőnek titulált jelentés egyik, csak a hadisír.hu honlapján idézett mondata jellemzi az 1950-es évektől a magyar hősi halottakhoz való hozzáállást: "Az 1914-es világháborúban elhunytak 30 éves porladási ideje lejárt, csupán az olasz és török sírokat gondoztatja a nagykövetség." A jelentésben még egy mondat árulkodik a szándékos elhanyagolásról: "Az 1914 és 1941-es sírokra és emlékművekre előirányzat nincs."

A nemzetközi sírok helyzetének megoldása részben már a szocialista időkben megkezdődött. Az MOL iratanyagai között olvasható minisztertanácsi rendeletek tanúskodnak róla, hogy ahogyan a nemzetközi kapcsolatok alakultak, úgy vált szükségessé rendezni első sorban a román, majd a török, német és olasz katonák kegyeletét. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának 1969. november 5-i ülése szerint (314. öe. 39.) ekkor már megtörtént a román hősi sírok ápolása (XXXV.1.a.4.) Azonban a temetőben a román díszparcellát jelölő tábla szerint a rendezés csak a 2000-es években következett be (7. ábra). Az olasz katonasírokról 1966-os forrás szól (MOL. K. IV. 35. 1966. 117- 438.), viszont láthattuk, az általuk elfoglalt egyes parcella a harmincas évek óta érintetlen és rendezett (8. ábra). A török katonai temető (9. ábra) ügye 1968-ban kerül napirendre, viszont megállapodás a kölcsönös gondozásról csak 1983-ban születik (MOL K. IV. 1983.116. 152-28) meg, a német sírokról viszont csak igen későn, 1986-ban kezdenek el intézkedni (MOL K. IV. 1986. 68. 109-4.).

Ami mégis a történet legjelentősebb szégyenfoltja az, hogy a hősi sírokat a 90-es években is kegyeletsértő módon helyezték át, és leginkább a rendszerváltás utáni nemtörődomség következménye a halottak emlékének elhagyása. A 3-as parcellába temették ugyanis a Budapest ostromakor elesett vagy ezer katonát, és itt állt Gerenday Károly az I. világháború kilencven hősi halottja emlékére című szobra is (10. ábra), amelyet 1992-ben áthelyeztek az első körönd közepére, a feliratot megváltoztatták rajta, az alatta nyugvó halottakat pedig a Soroksári temető ejtőernyős katonáival együtt jeltelen sírba temették (Csernus-Lukács 1999). A szobron mai napig téves megnevezés áll (11. ábra), előtte pedig a Budapest ostromakor elhunyt katonák exhumált hamvait jelölő kő látható (12. ábra).

Második világháborús hősi halottak nyugszanak elszórva több helyen a temetőben: 31., 32., 41. parcellában és családi sírboltokban is, a 162-es parcellában pedig ezrével temettek második háborúban elhunyt polgári áldozatokat névtelenül (Csernus-Lukács 1999). Ám mégis az igazi problémát az exhumálások következtében történő átrendezések jelentik: miután a Kerepesi temetőt dísztemetővé nyilvánították, kilenc ottani táblát kiürítettek, és az innen származó 32 ezer halottat közös sírba temették Rákoskeresztúron. Ugyanez megtörtént 1953-ban is a Gumigyár terjeszkedése miatt, de ez esetben az Új köztemetőben az ígért sírboltokat nem építették ki. Továbbá a Munkásmozgalmi Pantheon kialakítása is hasonló következményekkel járt. A bevezetésben utaltam már rá, hogy a munkásmozgalmi hősök ügyének támogatása a más halottak tiszteletének ignorálását vonta maga után. Zsigmond János némi túlzással, de azt állítja, hogy ilyen méretű exhumálásra és síráthelyezésre másutt nincs példa (Csernus-Lukács et al. 1999:40).

Az egykori magyar hősi és katonai sírokból csupán mutatóban maradt pár, így például a 16. parcella első sorában eltemetett repülőik sírjai (köztük a magyar aviatika egyik úttörője, Prodam Guido a sírja) és néhány tábornoki sír (pl. Hajts Lajos sírja) (13. ábra). Zsigmond János a farkasréti katonai temető megsemmisüléséről szóló tanulmányában megemlíti egy 1993-ban egy kétoldalú szerződést, amely szerint a farkasréti temető bizonyos parcelláiért cserébe a honvédség megkapja a 111-es parcellát Rákoskeresztúron (Zsigmond 2009), azonban a helyszínen ebből semmi sem látható, rendszerváltás utáni polgári temetkezéseket találni most ott.

Mit nem látunk – A hősi emlékműről

„az emlékműveknek nem állíthatóak emlékművek” (Wehner Tibor)

A hősi emlékművekről röviden

Mielőtt hetven év elteltével ismét lelepleznénk az eltűnt emlékművet, szót kell ejteni pár sorban az első világháborús emlékművek állításának dinamikájáról is, habár az emlékművek és politika fejezetben részletesen kitérünk rá. A két alapvető funkciórétege az első világháborús emlékműveknek a politikai szimbólum és gyász-kegyelet réteg. A kegyelet és gyász okán a temetői szobrászat körébe tartoznak, míg ideológiai színezetük a politikai emlékművek hagyományához sorolja őket (Szabó 1985).

A háború első éveiben vidéken spontán emlékmű állító mozgalom jött létre, ami megelőzte a fővárosi intézményesülést. Viszont a hivatalos intézményrendszer messze előtte

járt az igényeknek. E célból 1915-ben alakult meg a HEMOB (Hősök emlékét Megörökítő Országos Bizottság), amely a szoborbizottságok szerepét vette át. Ellenben míg azok csak alkalmilag működtek, ez az egész ország területét átfedte, és nem csak koordinált, hanem a háborús kormány propagandáját és ideológiáját terjesztette. Így például megalkotta a később tárgyalt, sajátosan magyar szimbólumot, az Isten kardját. Mivel ez korántsem a gyászt, a hozzátartozók fájdalmát fejezte ki, ezért a katalógusok ellenére elég keveset állítottak fel belőle. 1917-ben törvény írta elő az első világháborús emlékművek felállítását (1917. évi VII. tv.)⁶, és Kovács Ákos szerint ezzel lépett második szakaszába az emlékműállítás, amely 1938-ig, a második bécsi döntésig tartott. Eddig 1086 első világháborús emlékművet helyeztek el, az első hivatalos szoboravatás pedig 1917. novemberében, Hatvanban történt. 1924-ben iktatták törvénybe a hősi halottak emlékének megörökítését (1924/VIII. sz. tv.⁷), és lett a május hónap utolsó vasárnapjára eső Hősök Emlékünnep nemzeti ünneppé, ez pedig új lendületet adott a szoborépítésnek. Az emlékműállítás harmadik szakasza 1938 és 1945 közé esik Kovács szakaszolásában (1985). Végeredményben közel kétezer első világháborús monumentumot állítottak fel az országban. Egyedi műalkotásból az első világháborús emlékmű nagyipari terméké lett: Kovalovszky Márta szavával élve, „a túlélők adója ez” (1985:50). Ezalatt Kovalovszky azt értette, hogy az egy srófra járó emlékművek mögött egyrészt az az igény található, hogy a háború valamennyi áldozatának joga van az emlékjelhez, és ezzel párhuzamosan a kegyeleti juttatás szolgáltatássá degradálódik.

Az első világháborús emlékművek esetében találkozunk először hivatalos pályázati szisztémával. Már 1914-ben Alpár Ignác és az országos Iparművészeti Társulat hirdetett pályázatot, amire 273 munka érkezett be, de ezektől a jelentős művészet távolmaradtak. Túl korán érkezett még a felhívás, és így eredménytelen maradt a próbálkozás. 1915-ben

⁶ 1. § Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélybenforgó haza védelmében.

2. § Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.

A részletes szabályokat a belügyminiszter rendelettel állapítja meg.

3. § Ezt a törvényt a belügyminiszter hajtja végre.

⁷ 1. § A magyar nemzet mélységes szeretettel, magasztaló elismeréssel és hálával emlékezik meg azokról a hős fiairól, akik az 1914/1918. évi világháború alatt a hazáért vívott súlyos küzdelmekben a magyar nemzetnek dicsőséget és hírnevet szerezve életüket feláldozták. A nemzet soha el nem múló hálája és elismerése jeléül, az élő és jövő nemzedékek örök okulására és hősi halottaink dicsőségére minden esztendő május hónapjának utolsó vasárnapját nemzeti ünneppé avatja. Ezt az ünnepnapot - mint a "Hősök emlékünnepét" - a magyar nemzet mindenkor a hősi halottak emlékének szenteli.

2. § Ez a törvény kihirdetésének napján lép életbe; végrehajtásáról a minisztérium gondoskodik.

megismételték a pályázatot: ekkor az első helyezett művek mind kézenfekvő motívumok voltak, hősi cselekedetekhez és gyászhoz kötődtek. (Kovács 1985).

Nagy Katalin alapján a hősi emlékek főbb típusai a következők (1985):

1.	Gyászoló katona: lehajtott fej, meghajtott zászló, puska
2.	Harcoló katona: őrszem, harcba induló, harcoló
3.	Sebesült katona
4.	A „Hős halála”: A hős megtér a mennyországba (pl. a temetőben Lőte Éva: <i>Idegenben nyugvó hősi halottak emlékműve</i>), a hős megtér a nemzet kebelébe, haldokló katonát bajtársa támogatja
5.	A „magyar múlt”: a történeti folytonosság igazolása
6.	A „magyar család”
7.	Allegóriák: szabadság: általában nőalak valamilyen életkép ábrázolással. Nemzet mint oroszlán, nemzet mint Hungária, nemzet mint életerős férfi, génusz, áldozatkészség: kardját felajánló férfi
8.	Emlékoszlopok, emléktáblák jelképekkel
9.	Emlékoszlopok turullal
10.	Emlékoszlop más nemzetjelképekkel. Gyászoló katona, harcoló katona, hős halála, magyar család
11.	Lovas szobrok: huszárezredek emlékművei – mivel ezek nehéz szobrászati feladatok, nagy felkészültségű mesterek alkotják

Látni fogjuk, hogy elveszett emlékművünk monumentális modernizmusa egyáltalán nem illeszkedik ebbe a közel kétezer első világháborús emlékmű alapján felállított hazai tipológiába.

Isten kardja

Mielőtt részletesen rátérünk a „Hősök oltárának” történetére, meg kell jegyezni, hogy nem csak a tárgyalt emlékművünk állt a hősi temetőben: az 1932-es Esküt jelképező emlékmű megrendeléséről és tervéről (14. ábra) is van információnk. (BFL 15. 17.d. 328. KT tc 10/4) Megkockáztatom, hogy azonos lehet a hősi temetőről fennmaradt fotón megjelenő, ám a koszorúktól rosszul látható emlékművel (15. ábra).

A vizsgált helyünkön pedig már háború alatt felmerült a hősi emlékmű felállításának ötlete. Reiss Zoltán tart. műszaki hadnagy tervei alapján 1917-ben készítette el a tépáncsnokság az ideiglenes, un. Isten kardját (vö. Heczeg-Spiegel 1915): hat méter magas

fa kardpenge, bádoggal bevonva, mögötte alacsony márvány kereszt, jobbról-balról két kisdombon az „Attila-kincs” ivócsészéinek nagyított mása, a kereszt előtt két oldalt rossz minőségű műkőből egy-egy sas helyezkedett el (16. ábra). 1927-ben a Hősi Temető felügyelősége – egy 1934-es statisztikai közlemény szerint – irredenta jelleget adva az emlékműnek (Liber 1934) a dombocskák helyén hármashalmot emelt, az „Attila-kincs” másolatok pedig külön talpazatra kerültek.

A keresztény vallás és a nemzetvallás Trianon után még erősebben egybeötvöződik szimbolikájában. Jellegzetes elem így a hármashalom, amely az irredenta retorikában Hankiss Elemér szerint a Golgotával azonosítható (1985).

Szükséges kitérnünk pár gondolat erejéig az Isten kardja motívum kérdésére is. Korábban már utaltunk rá, hogy a szimbólum szerepelt a HEMOB katalógusában, most azt kell megvizsgálnunk, mi lehetett ennek az indoka. Voight Vilmos szerint az elmaradottság problematikájával küszködő nemzetek nemzeti tudatát historizáló szemlélet jellemzi. Ebbe illeszkedve már a reformkori magyar romantika felfedezi, illetve inkább megkonstruálja a hun-magyar folytonosságot, így kerül a magyar nemzetfelfogás középpontjába is a nemzeti eredet korszakának politikai mitológiája (Voight 1985). Szabó Miklós megközelítésében az Isten kardja nem csupán egy háborús szimbólum, hanem Attilán keresztül a turanizmushoz köthető. Ráadásul nehezen elválasztható tőle a turulmadár alakja, amely szintén a turanista újpogány kultusz jelképe. *„A Horthy – korszak átlagnacionalistája számára az emlékműveken pompázó turulmadár és a kormányzót szállító Turán vonat ugyanarra vonatkozott”* – vonja le a konklúziót (Szabó 1985:71). Mivel a magyarság mítoszképéhez hozzátett a magyar katonanemzet legendája, az ősmagyarság kiegészült egy sajátos militarista dimenzióval. Így a honfoglalás-kori és ősmagyar elem erősödését a Horthy-korszak ideológiai historizálásában elsősorban az magyarázza, hogy a szélsőjobboldali mozgalmak erősödése erősítette a katonanemzetre vonatkozó ideológiai képzeteket (Szabó 1985).

Nem volt példátlan a nagyszentmiklósi kincs, vagy az ún. „Attila-kincs” felhasználása sem. Vágó László, Málnai Béla tervein és más megvalósult emlékműveken is megfigyelhető a nagyszentmiklósi kincs 13. darabja, az ivóedényből kialakított mécses (Nagy 1985). Nagy Ildikó ugyan említi, hogy 1917-ben elkészült az Új köztemetőben az „Isten Kardja”, amely egyesítette a nagyszentmiklósi kincs elemeit az Isten kardja és a turul narratívával. Ugyanakkor azt állítja, hogy az ideológiai változásoknak köszönhetően módosult az emlékmű három ízben is. Ezzel szemben én úgy gondolom, annak ellenére, hogy ikonográfiájában az 1933-as emlékmű nem szembeötlően irredenta, erősödve képviseli ugyanazt a revizionista szemléletet (1985).

Meg kell végül jegyezni, hogy egy 1930 és 1933 között készült helyszínrajzon bájosan részletes tollrajz jelöli ezt az Isten kardja emlékművet. (17. ábra) (BFL XV. 17. d. 321. TC tc. 10.).

Az 1933-as Hősi emlékmű: a „Hősök oltára”

Az idővel azonban a hármashalom alatti deszkaváz romlani kezdett, és bedőléssel fenyegetett. Ez volt az oka, hogy már 1929-ben felmerült egy tartós emlékmű állításának ötlete, de akkor nem állt rendelkezésre hozzá a szükséges anyagi forrás. Tárgyalások eredményeképp Gömbös Gyula 15.000 pengővel járult hozzá a költségekhez, a székesfőváros ugyanennyit adott, továbbá a pályázat 6400 pengős költségeit is magára vállalta.

A főváros és a m. kir. honvédelmi minisztérium 1932. június 20-án adta ki a titkos pályázatot, amelyben 30.000 pengőből megvalósítható, az egyszerűség erejével ható, építészeti emlékmű terveit várta, 1932. szeptember 20-i lejáratú idővel.

A bizottság (elnök: Liber Endre alpolgármester, tagok: Csilléry András, Petrováczy Gyula, Ugron Gábor törvényhatósági tanácsstagok, Némethy Károly, Salamon Géza, Wossala Sándor tanácsnokok, Darvas Lajos tábornok, vitéz Basó Ödön főparancsnok, Kékessy Lőrinc altanácsnok a honvédelmi minisztérium részéről, Hüttl Dezső műegyetemi tanár, Kertész K. Róbert államtitkár az Országos Magyar Képzőművészeti Tanácstól, Bierbauer Virgil, Thomas Antal műépítészek a Magyar Mérnök- és Építészegylet részéről, Hikisch Rezső műépítész, Tóth István és Zala György szobrászművészek) átselejtezték a beérkezett 117 pályaművet, de az 1000 pengős első díjat nem adták ki. Megvettek nyolc tervet (Gregersen Hugó, dr. Lux Kálmán és Géza, Márton Ferenc, Merxbauer Ferenc, Müller M. Antal, Papp Imre, Suppinger Ferenc, Szabó Lajos műveit) és a művészeket átdolgozott tervek benyújtására hívták fel, amely 1932. november 30-ig volt esedékes (Liber 1934).

Hosszas vita után szótöbbséggel Márton Ferenc, csíkszeredai festő-szobrász kapta meg az első díjat és a megbízást. Ez után a munkája után tért át a háromdimenziós művészetekre, több világháborús emlékműve is készült a későbbiekben (Szabó 2009). Nem ez volt az egyetlen alkotása a temetőben: a főbejárat épületegyüttes tornyának párkánya felett állt a pálmaággat tartó Genius szobra, amelyet rossz állapota miatt szintén eltávolítottak azóta (Csernus-Lukács et al. 1999).

A fővárosi levéltárban őrzött tervekből látható, hogy a pályázat első leadása előtt keltezett, eredeti Márton-féle emlékmű még eltért a megvalósulttól, igaz, monumentális stílusjegyeit magán viselte (18. ábra). Alaprajza is kissé különböző a felállítottétól, mégis a leg-

szembeszökőbb, hogy a terven mind a 17 méteres magasságban teljes szélességben húzódik a téglafal. Ehhez képest, azt kell mondani, az elkészült emlékmű visszafogottabb lett. Még két terv látható az említett tervtárban, egy második pályamű (19. ábra) – ez lehet a módosított –, illetve a kiviteli tervek (20-21. ábra). Alaprajzuk némileg eltér, a téglafal és a mészkő aránya is különbözik, továbbá a kivitelezés során a koporsóra nem került rá a pályamunkán megjelenő egyenlőszárú kereszt.

A részletes tervek elkészítésében Márton Ferenc felkérésére Foerk Ernő is részt vett a másodlagos források szerint (Liber 1933), azonban a levéltári iratokon a neve nem jelenik meg, csak a statikusé (BFL XV. 17. d. 321. TC tc. 10.). 1933. tavaszán vette kezdetét az építkezés, amelyen Márton Ferenc valamilyen okból kifolyólag nem lehetett jelen – talán csak szakember figyelhette a munkát –, az építkezéstről mégis látható egy 1938-ból származó festménye (22. ábra).

Az emlékművet 1933. november 1-jén avatták fel, hallottak napján, Horthy jelenlétében. A beszédeket vitéz Nánassy-Mégay Ernő altábornagy mondta, majd dr. Sipőcz Jenő polgármester vette át az emlékművet, azután gyász-zsoltosmát mondott a felállított oltár előtt Haász István tábori püspök. Az avatásról készített MFI híradórészlet a legkonkrétabb vizuális forrásunk az emlékmű létezésével kapcsolatban, azonban már online nem elérhető. Viszont Takács Ágoston a megtalált tervek alapján elkészített rekonstrukciójával hetven év elteltével újra életre kelhetett a rég elfelejtett emlékmű (23. ábra)

Az emlékmű maga (24. ábra) 17 m magas, belül üreges köpillér volt, egyszerű vörösréz kereszttel a tetején. A pillér előtt hatalmas kőkoporsó foglalt helyet, „MCMXIV-MCMVIII” felirattal, két oldalán két klinkertéglából épült szárnyfal, felső köszegélyén 3-3 vörösréz kereszt volt látható. A pillér oldalán majdnem teljes magasságig klinkertéglából épített tagozat húzódott. Az emlékmű előtt kőkorlát volt, mely a kőkoporsó körül szószékszerűen előugrott. A kőkoporsó oldalain 1-1, a szárnyfalakon 3-3 bronz koszorútartó foglalt helyet. A kőkoporsó, a korlát a pillér és a szárnyfalak fedőlapja mészkőből, a pillértest vöröses pilisborosjenői mészkőből készült (Liber 1934), az erről szóló költségvetési tervezet a mai napig fenn maradt a fővárosi levéltárban (BFL XV.17.d.328 169).

Láthatjuk, hogy az emlékmű esztétikájában kiemelkedően modern, mind a hősi emlékművek típusait tekintve, mind Márton Ferenc életművén belül. Koselleck szerint a háborús emlékművek már önmagukban a modernitás jelei, habár vizualitásuk nem feltétlenül tükrözi azok modern interpretációját. A háborús emlékművek modernitás felé való lépése az volt, hogy a halottakról való megemlékezés kilépett a temetőkből és templomokból a közterekre (Koselleck 2002). Ezekkel szemben esetünkben azt tapasztaljuk, hogy formájá-

ban modern emlékmű áll retrográd környezetben. Tízezrek holtteste pár négyzetméteren olyan tapasztalat, amire nem lehet reagálni a hagyományi metaforákkal, az európai győzelmi szimbólumaink tárháza pedig véges. Ennek következményeként szerte Európában hasonló formavilágú elsős világháborús emlékműveket állítottak. A vizsgált emlékművünk ellenben egészen unikális, talán inkább a brit és az amerikai emlékművekre hajaz, sem mint a német vagy francia társaira, miközben előre vetíti a II. világháborús emlékművek formavilágát (vö. Koselleck 2002).

Prost elhelyezkedésük, formájuk és feliratuk alapján tipologizálja a háborús emlékműveket. Hangsúlyozza, hogy a hősi emlékművek emblémáikban laikus, polgári emlékművek, és valójában nem vallásos ikonográfiájúak. Ezeken a civil emlékműveken belül különbözteti meg a patrióta civil és a temetői civil emlékműveket. Előbbiek köztériek, a megbecsültség, dicsőség hősiesség szemantikáját hordozzák felirataikban is. Szerinte a temetőinek sem kell tükröznie szimbolikájában a vallásosságot, elhelyezkedése és halállal kapcsolatos feliratai tanúskodnak erről (1984). Ellenben mi emlékművünk a temetői civil emlékművek közt ikonográfiáját tekintve ennél több hatalmas koporsójával. Hozzá kell tenni, hogy egy szobor esztétikuma általában túléli annak politikai üzenetét, ezen belül is a halál szimbólumai élnek túl legkönnyebben a politikailag viszontagságos időköt (vö. Koselleck 2002).⁸

Az emlékművünk szimbolikájában a Prost által említett másik típushoz, a patrióta emlékművekhez is kötődik hatalmas oszlopán keresztül. A temetői és patrióta típusok elválasztása ellenben nem kell, hogy éles legyen, hiszen mindkét esetben ugyanolyan megjelenített áldozatról kell beszélünk: a haza és Isten közötti összefüggés ebben az értelemben vitathatatlan (vö. Prost 1984).

Ehhez a kérdéshez fel kell elevenítenünk, hogyan kapcsolja Hankiss Elemér a nemzetvallás kérdését az első világháborús emlékművekhez. A korábbi századokban a nemzetvallásnak társadalmat egybeforrasztó, kohéziós szerepe volt, amely segíthetett elviselni egy-egy nemzeti katasztrófa terheit, továbbá az adott hatalmi struktúrát is igazolta. Így válhatott agresszív indulatok forrásává, mint az irredentizmus és a szélsőjobbaldali mozgalmak (1985). Már a kegyeleti szobrászatban is megtalálhatóak a magyar államiság elemei, mivel még a barokk kegyeleti szobrászat kezdetének idején, a 18. században szimbólumai jobbra egyházi jelképek. Hasonló átörökölt motívum a katonanemzet képe is, amely pedig a Szent László- kultusz lovagkirályától eredeztethető. Ebből következik,

⁸ A későbbiekben még látni fogjuk, hogy valószínűleg a koporsó maradt legtovább a helyén.

hogyan az egyházas és nemzeties ábrázolás nem előzmények nélkül keveredik egybe az emlékműveken. (Szabó 1985). Ennek elemeként például az első világháborúban újra igény támadt a hazát és az érte harcolókat óvó Patrona Hungariae-re, illetve a két háború közti neobarokk is igényt tartott rá. Ennél is erősebb hatás volt a háború iszonyatos élményének elviselhetetlen feszültsége és a Trianont követő irredenta pszichózis, amely után újra felcsaptak a nemzetvallás lángjai. Az egyik leggyakoribb nemzetvallás motívum a védőszent motívum. De a nemzetvallást nem csak Szűz Mária, Hungária Istenasszonya, Csaba királyi, Jézus és más vallásos, ill. mitikus figurák képviselik, hanem mitizálni kezdik az elesett hősokeket is. Két mitizáló motívummal számolhatunk: az egyik örökkévalóvá – mondhatni szentté - lényegíti a hősokeket, a másik pedig az emlékművet a nemzet oltárának tekinti (Hankiss 1985). Ez gyakran a konkrét ikonográfiában is megjelenik: az olasz temető kőporsója is oltárral ellátott, ahogy a vizsgált emlékművünk is hasonló jellegű. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy a szűkösen rendelkezésre álló hagyomány miatt is nevezi Hősokek Oltárának.

Másrésről általában is, szerte Európában nehéz elválasztani a keresztény és a nemzeti elemeket egymástól a hősi emlékművek esetében (Koselleck 2002), és a mi emlékművünket vizsgálva a Horthy - korszakban ez igen erősen kiütöközik. Továbbá a patrióta emlékművek teret adnak a nacionalizmus szimbolikájának is (Prost 1984). Esetünkben szemantikailag már nem, de a hely szellemének és a folytonosságnak tekintetében irredenta emlékműről kell beszélünk. A körülmény, miszerint az emlékműállítás költségeinek felét személyesen Gömbös Gyula állta is emellett szól. Az emlékmű politikai üzenetét viszont még bőven tárgyaljuk a tanulmány során.

Nagy Ildikó úgy véli a háborús szobrászatban a historizmus helyett a harmincasnegyvenes években a klasszicizálás lesz a jellemző, amelyben a kor általában megfigyelhető stílusváltozásai mellett, a német birodalmi stílus hatását is látnunk kell. Ez a kijelentés is megerősíti azt a feltételezésemet, hogy azért nem találunk Márton Ferenc életművében a vizsgált emlékműhöz hasonló alkotást, mert nem az ő kézjegyét, hanem a fasiszta művészet stílusjegyeit hordozza magán. Nem bizonyítható az összefüggés, ugyanakkor több jel is utalhat erre. Egyrészt az emlékművet közel egyszerre állították az olasz katonai temető máig látható kőkoporsójával. Mellesleg a Márton-féle hősi emlékművön is van kőkoporsó – azonban igen eltérő jellegű –, ez adhat okot rá, hogy kételkedjünk azokban a Kádár-kori forrásokban, amelyek álló kőkoporsót említenek a temető területén, illetve a hivatalos kiadvány is összekeveri a Márton-féle emlékművet az olasz kőkoporsóval. Azonban gyanakvásunk a két emlékmű közötti kapcsolatra nem alaptalan. Tudva levő a Mussolini és Göm-

bös Gyula közötti jó viszony, illetve hogy a hősi emlékmű költségeinek felét teljes egészében Gömbös Gyula állta. Ebből feltételezhető, hogy igen erős befolyása lehetett a pályamunkákra is, első alkalommal nem is osztottak első díjat. A külső befolyás hipotézisét az is erősíti, hogy Márton Ferenc életművébe a hősi emlékmű nem illeszkedik. Az emlékmű volt az első háromdimenziós munkája, és több követte, viszont egyik sem volt ezzel azonos stílusú. Felmerülhet a kérdés, hogy eddig tévúton jártunk az emlékmű modernitását fejtegetve, és lehetséges, hogy ez az emlékmű inkább a közvetlen fasiszta hatásnak köszönheti megvalósult formáját, ahogy az olasz parcellán álló kőkoporsó esetében a fasiszta művészet klasszicizáló irányzata érvényesül szembeszökően (25. ábra).

Mit látunk ma – A temető mai képe

Az eredeti hősi temető a 3-4-es parcellában terült el, amely a főbejáratától balra indulva két parcellán áthaladva érhető el. Az 1-es parcelláig végig századfordulós halottak nyugszanak az urnafalban, e mentén jutunk el ide, ahol ma olasz díszparcella található, és aminek közepén a kőkoporsó alakú emlékmű áll. Egyébként nem ez az egyetlen a világháború nemzetközi halottai számára újraalkotott temető, hiszen I. világháborús török díszparcella is található majd negyven parcellával északabbra. Ezen felül több olyan katonai parcella fekszik a temetőben, amelybe a világháborúk külföldi áldozatait temették (az eddigieken túl bolgár, lengyel, román, szovjet), a német katonák hamvait viszont ma már csak emlékmű képviseli, azokat Lukácsi Attila szerint a Budaörs melletti új német-magyar katonai temetőbe szállították át (2007). Ezek alapján megállapítható tehát a temető vezetőségének rehabilitáló törekvése.

Haladjunk tovább a következő parcelláig. A források szerint itt, a 2-es parcellában állt eredetileg a ma, a vizsgált emlékművünk helyére állított, Körmenyi Frim Jenő alkotta hősi emlékmű (26. ábra), annak talpazatán az I. világháborúban elesett és a 2-es parcellában eltemetett magyar halottak nevével.

A 7-es parcellában még áll Lőte Éva 1942-es Az idegenben nyugvó hősi halottak emlékműve (27. ábra). Ez az emlékmű valóságos túlélő, hiszen most látható képe közel megegyezik a levéltárban őrzött terveivel (28. ábra) (BFL XV. 17. d. 321. TC tc. 10.). A bejáratához közel az I. világháborúban elesett magyar katonák is kaptak egy követ (29. ábra), habár ez a jellegtelen gesztus inkább felháborító, mint megnyugtató, illetve meglepő is Körmenyi Frim Jenő a későbbiekben tárgyalandó azonos célú, de téves helyű szobrával kapcsolatban. Ha mindehhez a Gerenday-féle téves táblával és rossz helyen álló Gyászoló

honvédszobor történetét is hozzá vesszük (30. ábra), összesítő képet kapunk róla, hogyan kezelték a temetőben a háborús emlékezetet.

A 3-4-es parcellát – ahogy az eltűnt emlékmű helyét is –, kerítésszerűen a 70-es és a 2000-es évek között elhamvasztott halottakat őrző urnafal veszi körbe, de inkább zárja el a főút vonalától (31. ábra). Ennek oka abban keresendő, hogy az évtizedekig romos területet inkább elrejtették a temető látogatói előtt, mintsem megpróbálkoztak volna annak helyreállításával. Négyzet alakban, szabályos kerítésként veszik körbe a hősi temető alapvető parcelláit ez az urnasor, magas tujákkal szegélyezve, így az amatőr szem számára is egyből feltűnő, hogy korántsem a „praktikus” és „esztétikus” urnás temetkezés volt a kiépítésének a célja, ahogy azt az 1976-os forrásunk állítja (HU BFL XXIII.126.a 327. [56]).

Az elrejtett terület felhasználása csak a 90-es évek végén következett be, hisz a 3-4-es parcellák helyén ma a 2000-es évekből származó (32. ábra), szépen gondozott, új sírokat találunk, és csak a betonkerítés emlékeztet arra, hogy ez a terület valaha nem kívánatos része volt a temetőnek (33. ábra). A főút vonal egyik oldalán ez az urnafal húzódik, a másik oldalán az 1848-as halottaknak szánt parcellát (34. ábra) találjuk az emlékmű közvetlen közelében⁹. A korábban már tárgyalt temetőterveken (BFL XV. 17. d. 321. TC tv. 10/15.) olvasható már, de most felújított állapotú a negyvennyolcas honvédparcella. Ellenben Rákoskeresztúron az evangélikus temetőben is voltak 1848-as honvédsírok, ahogy a falu nyugati végén is elhelyezkedtek (Sinkovicsné Kalina 1988), de más, már bezárt temetőkből is hoztak ide 48-as hamvakat (Csernus-Lukács et. al 1999). Itt áll az a tábla is, miszerint a jövőben a roma halottainak szánt emlékmű is emelkedni fog, de láthatóan ez évek óta nem esedékes a temetőnek (35. ábra).

Mielőtt ezen az úton egyenesen haladva szembetalálnák magunkat az emlékmű hült helyével, tegyünk egy kört, és kerüljünk mögé. A felvételeken az emlékmű mögött növekvő fákból három még ma is a helyén nő a látható hasonlóság alapján¹⁰. A közvetlenül a Hősök Oltára mögött álló két fa helyén is a korábban említett urnatartók találhatóak. Nem tudni, hogy ezek a fák az emlékmű esetleges dőlése vagy döntése következményeképp enyésztek-e el vagy az urnatartók építése miatt kerültek kivágásra. Ezekről jobbra, észak felé haladva kezdődnek a 60-as évek sírjai, onnan előre pedig a 40-50-es évek halottai nyugszanak, kicsit nagyobb rendezetlenségben. Itt találunk például olyan esetet, hogy más nevet róttak a

⁹ Az emlékműavatásról fennmaradt filmhíradó-részleten jól látható, hogy az emlékműtől jobbra elhelyezkedő parcellák – ahol most vegyesen nyugszanak a 60-as évektől a 2000-es évekig elhunyt halottak – ezzel a részszel együtt akkortájt üresek voltak, hiszen ezen a területen monumentális tömeg látható a videón.

¹⁰ Vesd össze a régi és a mostani emlékmű fotóját a képmellékletben.

sírkőre, mint ami az alatta lévő síron olvasható (36. ábra), és – valószínűleg a látogató és ápoló hozzátartozók megritkulásának is köszönhetően – sokkal kuszább a terület.

Ha ezen a vonalon egyenesen tovább megyünk, akkor egy elszórt és elfeledett, vad-növényzettel benőtt sírokkal (37. ábra) – melyek dátumát a növényektől leolvasni sem lehet – tagolt területen keresztül, majd a kísérteties, bár leginkább fájdalmas, immár funkciójukat veszített sírokból rakott óriási, több részén már füves dombbá benőtt kőhalmon (38. ábra) át jutunk el a temető átellenes végébe, a 301-es parcellához. Valószínűleg ez az az útvonal a mohamedán és görögkeleti vallásúak külön parcelláitól északra, ahol a Német-völgyi temetőből idekerült sírok is kereshetőek lennének. Továbbá errefelé önálló parcellájuk van az ismeretlen elhunytaknak és az önkormányzat által eltemetetteknek (grátiszparcella) is (Lukácsi 2004). Ez a terület igazán szívszorító látványt nyújt: egyértelmű, hogy a hozzátartozók nélkül elhunytak sorsa láthatóan hidegen hagyja az utókort.

A 300-as parcellához érve a hasonlóság Márton Ferenc és Jovánovics György emlékműve (39. ábra) között észlelhető - de inkább beleképzelhető (vö. György 2012b). Jovánovics emlékműve roppant összetett (lásd bővebben Rényi 1999, Földényi F. 1992), míg a Hősök Oltára csak egyszerű épületszerű „obeliszk” kőkoporsóval. Igaz, felületes szemléléssel az ezzel hasonlatos szarkofág Jovánovics emlékművén is megtalálható, az oszlopszerű kiemelkedés szintűgy, de Jovánovics elmondása szerint korábban nem is ismerte az emlékművet (Jovánovics György személyes közlése Kiss Dórának, 2012. április 23.). Ennyi erővel az a lényegesen morbidabb felfedezés is megemlíthető, hogy az 1968-ban Pompás János tervei szerint épült, ma már nem használatos, lezárt krematórium (Csernus-Lukács et al. 1999) kéménye kísértetiesen idézi a Hősök Oltárának a temető fölé magasodó oszlopát.

De az elrugaszkodás után térjünk vissza a földre - akár szó szerint is. Hiszen a föld az, ami azonos az 1933-ban és 2014-ben élénk táruuló képen a Hősi emlékmű, a 3-4-5-6 parcellák által közrefogott helyén (40. ábra). Ugyanis a szobor alapozása az eredetinek tűnik: anyaga mészkőnek látszó, szószékszerűen előreugró része pedig a kőkoporsó talapzatát idézi, és lépcsői hasonlóak az épületjellegű emlékmű szintjeihez. (41. ábra). Eredeti tengerszint feletti magassága valószínűleg magasabb volt, a föld mostanra feltöltötte a területet, így a lépcsők mélyebbről indulhattak. A látvány szokatlanul idegen – valahogy gyanúsan nem ide való. Hiszen a majdnem üres térben, a különleges alapozáson, egy törött 1914-1918 kőtáblával (42. ábra) megtámasztva most Körmen di Frim Jenő honvédszobra találha-

tó, amely a korábban említett 2-es parcelláról származik¹¹, és amelyet szintén kegyeletsértő módon helyeztek át, hiszen talpazatán olvashatóak az annak idején ott eltemetettek nevei (43. ábra). Az illetékeseknek egyébként nem ez volt az egyetlen ilyen lépése: a Budapest ostromakor elhunyt katonákat az ott lévő Gerenday-féle gyászoló honvédszoborral együtt 1992-ben szintén kegyeletsértő módon áthelyezték az első körönd közepére (Lukács 2007).

A mostani helyzet azért is érthetetlen, mert ezzel a látvánnyal kapcsolatban ellentétes véleményeket hallani. A Márton Ferenc életművét feldolgozó monográfiájában Szabó András az emlékművet keresve a következőket írja: „2009. július 5-én Rákoskeresztúron csak a következő felirattal ellátott országzászló emlékművet találtam: „Közsadakozásból eredeti állapotába helyreállítva a 2007. évben.” (Szabó, 2009:48). 2014. április 12-én nem ez a látvány fogadott a keresett helyen, ám ha Szabó András valóban a megfelelő helyen látta ezt a feliratot, az is döbbenetesen hamis eredménnyel jár, és ha az építő szakértője mégis rossz helyen keresi az emlékmű helyét, mély döbbenettel abból is hasonló következtetéseket tudunk levonni. Mindazonáltal a rákoskeresztúri Országzászló emlékmű jelentés-változásai is figyelemre méltóak, de ennek tárgyalására a jelen dolgozat keretei között nincs mód.

Az emlékmű és politika

Habár érintőlegesen utaltunk már rá, ahhoz, hogy érthessük a rákoskeresztúri hősi emlékmű történetét, szükséges egy rövid összegző kitérést tennünk az emlékművek és a mindenkorai politikai hatalom kapcsolatára. Pótó János felosztását – és összességében szemléletét – alapul véve a köztéri szobrokat díszítő szobrokra és emlékművekre oszthatjuk. Az előbbiek feladata a köztér humanizálása, továbbá politikától független, pusztán esztétikai megítélésűek, abban az esetben, ha stílus-pluralitás érvényesülhet, viszont, ha hatalmi eszközökkel preferált stílussal (pl. szocreál) kell számolnunk, akkor a díszítő szobor is ideológiai töltetűvé válik (Pótó 2003:19). Pótó az emlékműveket - amelyek megítélése elsősorban politikai és nem esztétikai (2003:20) - is két csoportba sorolja aszerint, hogy emlékmegőrző vagy politikai emlékművekről beszélünk (2003:19). Én nem feltétlenül értek egyet ezzel a kettéválasztással, hisz mindkettő alapvető eleme a nyilvánosság, ami a mindenkorai politikai hatalomhoz kötődik. Abban az esetben is, ha nincs mögötte direkt politikai nyomás, az alkotó egzisztenciálisan függ az a megrendelőtől. A zsűri, a megrendelő és az átvevő, ami rendszerint az állam, az alkotás folyamatába is beleszól. Az emlékmű történeténél már lát-

¹¹ A hivatalos, bár gyakran téves kiadvány szerint ez hant nélküli parcella (Prutkay - Gáspár 1999), ám így nem világos, hogyan lehettek alatta sírok.

tuk, hogy miután első díjat nem is osztottak az emlékmű megalkotására pályázó művészeknek, többször átjavították a beérkezett terveket. A propagandaszemléletnek, az egyszerűsített történelem képnek és a szobrászat adottságainak köszönhetően az emlékmű sematikus lesz (Pótó 2003): esetünkben heroikus és monumentális.

Mind méretük, mind elhelyezésük tanúskodik az emlékművek aktuális jelentőségéről, példánk tekintetében pedig 17 méter magas kőépítményről kell beszélnünk, ami monumentalitásában páratlan a temetői emlékművek, de az első világháborús emlékművek között is. Továbbá kontextusa is nagyon lényeges: a temető hagyomány, történelem és személyes múlt metszéspontja, ennek eredményeképp tekinthetnénk akár nora-i értelemben vett emlékezet helyének is (Nora 1999), de Pótó úgy véli, az emlékművek nem emlékezet és történelem metszéspontján keletkeznek, hanem rekonstruált múlt és politika metszetében (Pótó 2003). Abban az értelemben is emlékezet helyként vizsgálható a hősi temető, hogy anyagi, funkcionális és szimbolikus jelentéshordozói vannak, amelyek külön-külön változtak a politikai rendszerek váltakozásával és az idő múlásával, olyannyira, hogy a fizikai hordozó megszűnt létezni. A kérdés, amit fel kell tennünk, hogy ki akarja az emlékművet életben tartani? Mivel a 40-es években még éltek első világháborús hozzátartozók, és akár járhattak is a temetőbe, úgy vélem, akkor ennek lehetett emlékezet hely funkciója is. K. Horváth Zsolt szavaival *„a temető olyan, az elhalt személyek és túlélők közötti kommunikatív hely, ahol az adott személy földi maradványai számára – általában a temetőretorika lehető legegyszerűbb eszközeivel – jelet állítanak a hozzátartozók.”* (2005:43). A temető a gyász rítusának helyszíne, és ebben a konkrét temetői kontextusban több minden ötvöződik: egyrészt a tényleges életvesztés, a háború elvesztése és - ahogy később látni fogjuk – egy sajátos irredenta nemzeti gyász. Vagyis értenünk kell, hogy nem győzelmi emlékműről van szó, hiszen a Hősök Oltára valójában a vesztesek emlékműve, amely sajátos gyászt von maga után.

Továbbá a háborús gyász nem normális gyász – egyrészt nem természetes halál előzi meg (Koselleck 2002) –, másrészt nem a család természetes sorrendjében (öreg- fiatal) bekövetkezett halál (Audoin-Rouzeau – Becker 2007). Ez a fordított gyász pedig nagyobb traumát okoz, mint normál esetben. Más szempontból is eltérő a háborús halál az egyéb elhalálozástól: a katonák egyedül halnak meg, tehát a gyászolóknál a halált megelőző rituálé hiányzik (Audoin-Rouzeau – Becker 2007).¹²

¹² Koselleck ellenben azt állítja, hogy egy másik szempontból igen is interakció: meghalni valaki által valamiért.

A gyászolók számára a halott teste rendkívül fontos, amihez a legtöbb háborús esetben nem jutnak hozzá. Esetünkben a test nem maradt a harctéren, hanem eltemették a katonai temetőben, emiatt jelentős a kegyeleti kérdés is. De nem csak a testet rejtő sírról kell beszélnünk, hanem az azokat jelölő emlékműről is. A halál szimbolizációja alapvető fontosságú a gyászban: ez a metonímia, a jelentés áthelyeződése a holttestről a sírra, vagy síremlékre lehetővé teszi, hogy a gyászolók rögzítsék bánatukat a hordozóra, ami átveszi a halott helyét. A hősi emlékművek esetében pedig működik egy ezzel szögesen ellenkező hatású folyamat is, ugyanis látnunk kell, hogy a hozzátartozók halottja egyben a haza halottja is lesz, vagyis heroizáción esik át a társadalom szemében, és ez a családokon belül is folytatódik. Ám a „hősi halált halt” visszás jelenség, hisz az idealizálás késlelteti a gyász feldolgozását, így az elhúzódik (Audoin-Rouzeau – Becker 2007:173). Ezért a hősi temető a személyes gyász szempontjából eleve és önmagában ellentmondásos.

Ellenben Koselleck véleménye e tekintetben némileg eltér Audoin-Rouzeau és Becker elméletétől, hisz szerinte a háborús halottak kivételes státusza azt erősíti a túlélőkben, hogy haláluk nem volt hiába való (2002).

A helyszínnel kapcsolatban az is kiemelten fontos, hogy a temető politikai szintér is: szélsőséges esetben a *damnatio memoriae* mindent megelőző aktusának tűnik, hogy nem csak az emléket, hanem annak pre-egzisztenciáját, a fizikai maradványokat is megsemmisítik. Ez a totális diktatúrák sajátja: levéltári forrásaink vannak a Rákosi rendszer temetőbezárásairól is, de világosabban látjuk ezt a náci Németország esetében. Young ugyanis a zsidó temetők kapcsán ír arról, hogy a nácik nem csak azokat pusztították el, akik a korábbi nemzedékek emlékezetét őrizhették volna, hanem a tereket is igyekeztek eltörölni, ahol emlékezni lehet a meggyilkoltakra (2004).

Ennek az éremnek a másik oldala az újratemetések kérdése, amelyet Zempléni András nyílt politikai, és nem pusztán szakrális aktusnak vél, és állítása szerint ezzel teremtik meg a rendszerváltások a következő rendszer alapjait (2009). Zempléni elmélete kisebb politikai testek keretei közé, a temető heterotópiájára is átültethető: azzal, hogy egy rendszer kit exhumál hősként, fizikai maradványaival kinek az emlékét igyekszik megmenteni, arról nyilatkozik, kire akarja építeni saját rendszerét. Az, hogy a munkásmozgalmi hősök újratemetése kezdődik el nagy iramban 1962 után, és az első világháborús csontok porladásra ítéltetnek, egyértelmű üzenet. Ugyanakkor csak az elkövetkező rendszerváltás tette véglegessé is, amikor csak az 1956-os mártírok újratemetését vállalta fel saját legitimitásáért.

Tehát a temető sosem pusztán a halottak birodalma, az élők szándékait tükrözi. Foucault heterotópia és heterokrónia fogalmai igen szemléletesen illusztrálják, milyen térbeli

és időbeli törést képvisel egy temető az élő társadalom életében, egy másik várost alkotva a városban (1962).

Ráadásul a temető helyszíne a közigazgatásban is fehér folt, szakrális mivolta miatt egyrészt egyházi, ugyanakkor nagyon is világi, még hozzá állami, de mégsem egyértelműen köztér. Az Új köztemető esetében külön problémát okoz, hogy „rákoskeresztúri” a titulusa, mégis közigazgatásilag a X. kerülethez, Kőbányához tartozik, mi több, a történeti kerülethatárok változásai is nehezítik az értelmezést. Ezek miatt az ellentmondások miatt a területén elhelyezkedő emlékművek gyakran nem szerepelnek az összefoglaló katalógusokban, de még a hivatalos intézkedések is gyakran elkerülik őket. Emiatt nem lehet biztosnak venni azokat az összeszámolásokat, amelyek a fővárosi emlékműveket igyekeznek –akár a teljesség igényével is – sorba venni. Pótó mégis így tesz, amikor azt állítja Rajna Györgyre hivatkozva, hogy a Horthy-rendszerben 149 szobor készült, ebből 80 emlékmű, és a háborúig 140 állt is belőle. Azt viszont elmondhatjuk, hogy két világháború közötti szoborállítások a múlt megőrzésére törekedtek, konzerváló szándékúak voltak. Azok az emlékművek, amelyek aktuálpolitikai jelentőséggel bírtak mind felállításuknál, mind lemondásuknál négy alapszoportot alkotnak Pótó szerint: első világháborús emlékművek, 1918-19-es emlékművek, revíziós emlékművek, politikusok és művészek szobrai (2003). A Hősök Oltára pedig első világháborús, revíziós felhanggal bíró emlékmű.

1945 után nem csak arról van szó, hogy új politikai hatalom új szimbólumkészletet vezet be, hanem a felállított emlékművek kultuszfunkciókat betöltő kultusz szobrok is egyben, és ezek felállítását meg kell előznie a korábbi korszak emlékeinek megsemmisítése (Pótó 2003:68). Habár nincs politikai kontinuitás a régi és az új rendszer között (Pótó 2003: 32), a terület nem lehet soha tabula rasa, hiszen mindig történeti folytonosságba illeszkedik.

Sinkó Katalin megkülönbözteti a népítéletszerű szobordöntés politikai rítusát a rendelet általi eltávolítástól, hiszen előbbi úgy értelmezhetjük, mint valamilyen tabu mágikus megsemmisítését. De a szobordöntés csak olyan közegben hordoz jelentést, amely érti az aktus értelmét, ehhez pedig az kell, hogy ne műalkotásként szemléljük őket. Viszont tanulmányában amellettt érvvel, hogy a negyvenes évek végén a nép képviselői, felbujtói maguk is politika aktivisták (Sinkó 1992). Esetünkben kizárható, hogy szobordöntéssel kell számolnunk, de az eltűnés opcióival későbbi fejezetben foglalkozom.

De nem csak a fordulat évei után kell számolnunk a köztéri szobrok dinamikájával, ez a rendszerváltások sajátja: így történt a kiegyezés után is (Péczei 1936), ahogy a tanácsköztársaság idején (Pótó 2001) vagy a trianoni béke után az utódállamok területén (vö.

Olay 1930) is. A Horthy-korszak viszont könnyen eltűnő plakátokon és gipszeken kívül semmi "maradandót" nem örökölt a tanácsköztársaságtól, így az rombolni sem tudott, de saját, direkt politikai emlékműveit felavatta (Pótó 2001). Ezek legnépesebb táborát a világháborús emlékművek teszik ki, amelyekből szinte minden kerületnek jutott. Az elején már láthattuk, hogyan lett kötelezővé az emlékműállítás és a HEMOB mi módon felügyelte a látens irredentizmust.

Szenteljünk egy kis figyelmet az első világháborús emlékművek intézményesedésének. A vizsgálódásunk elején már láthattuk, hogy félévszázad alatt az emlékműszobrászat művészetből hogyan vált szolgáltatássá. Korántsem a művészi szándék, hanem hivatalos ideológia és, ahol működhetett kegyhelyként, ott a közösség speciális igénye hívta életre őket. (Nagy 1985). A településeken, ahol kevés anyagi forrással rendelkeztek gyakran korábbi szobrokat láttak el új táblával, vagy alakítottak át (Kovács 1985), így már eleve inkorporálva a jelentésváltozást a szobor történetébe. Az emlékművek művészi előzménye a síremlékszobrászat és a megelőző kor emlékműveinek stílusában keresendő, leginkább az 1848-as honvédszobrok vonásai öröklődnek tovább. A másik közéleti típus, amely mintát adhat, az a millenáris emlékművek típusa, amely Szabó szerint az örök magyar hazafiasság szimbólumrendszerét megteremtette (1985).

Nagy Ildikó felhívja a figyelmet a romantikus és historikus, sőt szecessziós épületek figurális plasztikai díszítésének az első világháborús emlékműveken látható továbbélésére is. Azonban a 19. század és századforduló nemzeti törekvéseiben kialakult jelképek és alakok, a magyarság eredete és küldetésstudata – tehát a századfordulón még pozitív eszmények – agresszív ideológia hordozóivá válnak. A gyász kifejezése, aminek jegyében elindul az első világháborús emlékműszobrászat, átadja a helyét az ágálló hősiességnek, majd agresszivitásnak. Megfigyelhető, hogy ahol egy kis közösség állít emléket a halottainak, ott inkább a gyász kifejezése a domináns, míg az agresszivitás a városi emlékműveket és az ezredemlékműveket jellemzi (Nagy 1985).

Trianon után, a húszas évekre megváltozott a hozzáállás. A halál élménye fakulni kezdett, és a hősi mozzanatoknak átadta át a helyét. A világháborús emlékműveknek a keresztény nemzeti eszme militarista vonásait kell propagálniuk. Nagy Ildikó maga is levonja a konklúziót, hogy ebben az időben a hősi emlékművek a legreakciósabb ideológia szószólói. 1940 után még nyíltabban fasizálódnak az emlékművek. Ekkor az erőre épített heroizmus jegyében visszakerülnek a klasszikus allegóriákhoz (Nagy 1985).

Kovács felhoz példákat arra, hogy a falusiak a szobrokat hogyan tartják életben, és szerinte írása születésének idején, a nyolcvanas években töltötték be igazi rendeltetésüket,

mivel a revíziós emlékműállító kampánnyal szemben szakrális kegyhellyé változtak (Kovács 1985). Falusi viszonylatokban talán igaza lehet Kovács Ákosnak, azonban országos emlékezet tekintetében én pont az ellenkezőjét tapasztalom.

Természetesen a szoborváltások tendenciája a rendszerváltással nem szűnt meg, ennek sajátos lenyomatát találjuk a Szoborparkban. De aktualitását tekintve talán nem túlzóan elrugaszkodott ugrás párhuzamot vonni a például a Kossuth tér vagy újabban a Szabadság tér körüli botrányokkal, amivel kedvére és előnyére sakkozik a mindenkori politikai hatalom, letörölve az elmúlt rendszerek emlékét. Összességében Koselleck szerint emlékműveket akkor bontanak le, ha fenyegetést jelentenek a hatalomnak, vagy amikor az az élő tradíciót elnyomni tervezik (2002).

Hova tűnt – feltételezések

Arra a kérdésre, hogy hova tűnt nyom nélkül az emlékmű, eddigi kutatásaim alapján csak hipotéziseket tudtam nyújtani, mostanra azonban légi fotók (44. ábra) és hadi térképek alapján behatároltam a lebontás ante és post quem időpontját: 1962-77. Az eltűnés időpontjának lehetőségei, amelyeket alább részletezek, a következők voltak: az emlékmű a háborúban megsemmisül; a negyvenes években eltávolítják; az ötvenes években távolítják el; a Kádár - korszakig nyoma marad. Az előbbi kettőt egy fejezetben tárgyalom, hiszen a háború utáni helyre nem állítás majdnem azonos funkciót tölt be az eltávolítással. Azért érzem fontosnak, hogy a be nem következett alternatívákon is végiglépdeljünk, hogy ezáltal világosan láthassuk az emlékmű különböző rezsimek alatt felmerülő funkcióváltásait, és teljes képet alkothassunk róla, hogyan változtatja a politikai akarat a háborús emlékezetet, mire a Kádár - korhoz érünk.

Háborútól az 50-es évekig

„Tisztában kell lennünk, mit csinálunk, mit szabad tennünk és mit akarunk tenni, nehogy a gyors javítások, helyreállítások hevében valami olyan történjék egy műemlékkel, ami azután pótolhatatlan veszteséget jelent.” (Péczeli Béla)

A háború után a főváros képe sok helyen szinte a felismerhetetlenségig megváltozott. Azért sem volt könnyű az emlékművek helyzetét megvizsgálni, mert a romok mindent befedtek, továbbá veszélyt jelenthettek a még fel nem robbant bombák is (Egy év története 1946). Egy, a fővárosi levéltárban található 1945-ös jelentés szerint a város ostroma során 13 emlékmű semmisült meg teljesen a 300 budapesti szobor közül, a sérültekből pedig 16

szobrot állítottak helyre, viszont a kőszobrokat – mint a Hősök Oltára nehezebb, így forrásaink főként a bronzszobrokról vannak (BFL XXIII.114.3835). Ez azért lényeges, mert az 1949-es rendeletig kaotikus az eddigi rendszer jelképeinek kezelése és az újak felállításának szisztémája, tulajdonképpen konszenzusmentes, az emlékművek politikájára abból tudunk következtetni, hogy miket állítanak, és miket nem állítanak helyre. 1945-ben még az értékek megóvása volt a fő motiváció, de az óriási infláció okozta anyagi prioritások aktualizáltak már egy ideológia-politika szempontot is. Az infláción túl az 1945-ös szoborrongálások is befolyásolták a helyreállítások ütemét (Pótó 2003:99), de hozzáfűzném, hogy a város-helyreállítással foglalkozó bizottságok számára az épületromok előnyt élveztek. Erre példa az is, hogy szobrok eltűnését késve jelentik, hiszen nem ez a legfontosabb 1945 tavaszán. Ezek során az „ál-szobordöntések” során a politikai indíttatást és a fém tolvajokat nehéz elkülöníteni egymástól. Később ez a kettő összeforr, hisz az először ipari célra a szobrokból eltulajdonított színesfémeket később emlékművekhez (pl. a Sztálin-szoborhoz) használták fel. Eleinte védett helyre szállítják őket ezek elől, így járnak el Mechwart és Görgey bronzszobraival, vagy az Ezredéves emlékmű három királyalakjával, de az irredenta műkö szobrok is a Bazilika pincéjébe kerülnek (Pótó 2003). További bronzszobrok – mint például Andrassy vagy Görgey, Vignali Rafael bronzműhelyébe jutnak elvileg javításra (BFL XXIII. 114. 3835/7. 1951-51), Pótó viszont ugyanebben az iratban meglátta - szemben saját gyakorlatlansággal -, hogy Vignalinál csak a szobrok tömege van feltüntetve, így feltehetően eleve beolvasztásra szánták őket (2003:47). Vannak szobormaradékok, amelyeket a Kiscelli Múzeumba helyeznek el (BFL XXIII. 114. 3735/6 1950-51), ide kerülnek továbbá a politikai okokból eltüntetett, de nem megsemmisített köztéri szobrok is.¹³

Pogányi Ö. Gábor szól nem csak bronz, hanem kő nyersanyagraktárról is (1949:2.), de eddig csak bronzról van tudomásom, habár az Andrassy szobor márvány talpazatának felhasználásáról van nyomunk: 1947. augusztus 29-i Polgármesteri Határozatban a polgármester utasítást ad rá, hogy a Dráva utcai telepről adják ki az Andrassy-szobor talpazatából az F5 számú követ Somorjai és Juhász kőfaragók számára a készülő József Attila emléktáblához (idézi Pótó 2003:66). Emiatt eshetett volna meg, hogy a Hősök Oltárának tömbjeit is felhasználták ilyen célra, mészkö részét pedig esetleg úttöltésre. Habár megtiltották, hogy a lakosság újrahasznosítsa a romokat (BFL II.1.0.1945. 73.kötet), nem kizárt, hogy a teme-

¹³ Erre reflexió, hogy 1950.szept. 9-én Pál Mihály szorgalmazza a múzeum felújítását, mert a látogatók be-láthatnak a raktárba, ahol a nem a szemük elé szánt darabokat is megláthatják (BFL XXIII. 114. 3835/6 1950-51.).

többől elkotorták, amire szükségük volt. „Így vállnak a hallhatatlannak szánt nagyságok nyersanyaggá!” – válaszolta a *Kis újság* riporterének Pogányi mérhetetlen cinizmussal (194:2.).

Az első világháborús emlékművek közül sok háborítatlanul vészelt át az államszocializmust. Ennek oka, hogy ugyan 1947-ben felülvizsgálják a háborús emlékeket, de csak az irredenta jeleket vésik le róluk (például az erdélyi 2. huszárezred hősi emlékművéről is csak lekaparják a domborművet). Vagy a revíziós feliratokat és domborműveket távolítják el róluk (például a Harminckettesek terén álló 32-es Mária Terézia gyalogezred szobrát a pozsonyi töredék nélkül restaurálják), vagy nyomtalanul eltűnnek az irredenta emlékművek, illetve funkciót váltva díszítő szobrok maradnak (Pótó 2003). A honvédek hozzátartozóira hivatkozva toleránsak - de csak az ép emlékművekkel kapcsolatban, a tolerancia anyagi következményeit nem vállalják (Pótó 2003). Erre példa Tüzéremlékmű kálváriája, amely a fotók alapján nem sérült helyrehozhatatlanul, habár az ellenkezőjét állítják róla, és vagy tíz évig húzódik a lebontása (BFL XXIII. 114. 3835/4 1950-51). A Haditengerész emlékmű eltávolítása viszont egyértelműen Horthy ellenes aktus. A Klebelsberg, a Darányi és Tisza szobor is helyre nem állított lesz, ami szintén világos elhatárolódás a Horthy korszaktól (Pótó 2003:46).¹⁴

Az utóbbi szintén Foerk Ernő építész műve, akárcsak a Hősi emlékmű, és a példáján látszik, hogy a szintűgy 17 méter magas kőépítmény nem sérül olyannyira, mint az alacsonyabb és vékonyabb szobrok, a tetején álló oroszán például a 60-as évekig sértetlen marad. És habár a csapatok átvonultak Budapest ostromakor Rákoskeresztúron, és a háború során elveszett az 1937-ben a hősi temetőben felállított Hősök Harangja¹⁵, nem hittem, hogy az emlékmű a háború következtében semmisülhetett volna meg - illetve semmisülhetett volna meg véglegesen. E mellett az is szól, hogy 30-40-es évekből származó sírok a közeli parcellákban épségben maradtak. Továbbá, ha ez az óriási monstrum ledőlt volna, annak hatalmas kődarabjait is el kellett volna szállítani, aminek nyoma maradna.

Pótó pedig rámutat, hogy a háború által elpusztított emlékművek közül azok tűntek el véglegesen, aminek az új rendszer is szükségét érezte, így tekintik például Hunyadi és II. Rákóczi Ferenc szobrait is az ostromban megsemmisültnek, illetve a helyre nem állított emlékművek - az Andrássy, Bartha és Werbőczy kivételével - mind Horthy-korszakban készültek (2003).

¹⁴ „Megemlíteném még a Tisza szobrot, amelynél idomtalanabb bronz és köszörnyeteg nem volt Budapest utcáin” (Pogány O. 1949:2)

¹⁵Szlezák László harangöntő készítette, aki ebben a temetőben nyugszik (Lukácsi 2004), forrásai a BFL-ben olvashatóak.

Mivel az erdélyi művész által készített emlékmű egy egyértelműen irredenta jelképekben tobzódó szoborcsoport helyén állt, méghozzá kontinuitásban azzal, a nemzetközi hősi halottakat fedő talajon, arra hajlottam mindig is, hogy politikai okokból bontották el.

Ahogy Pogány Ö. bevallja: „*a fokozatos átalakulás kézenfekvő megoldása az, hogy elsősorban a politikailag kirívó, ellenforradalmi s egyéb reakciós szellemet hordozó emlékeket távolítjuk el*” (1949:2). A nemzeti vértanúk emlékműve volt az első, amire hivatalos bontást rendel el az FKT 1945 áprilisában. Ez azonban mégis szobordöntés áldozata lesz, és az Ereklýés országzászlót távolítják el elsőként, hogy frekventált helyére kerülhessen a szovjet emlékmű. A - sokáig ambivalens módon a Szabadság téri szovjet emlékművel párhuzamosan álló - irredenta szobrokat pedig a megrendelést követően azonnal ledöntik - többek között külpolitikai okoknak köszönhetően (Pótó 2003). Márton Ferenc emlékművével kapcsolatban is fontos tényező a külpolitika, hiszen nemcsak hogy irredenta sugallatú hősi emlékműveket alkot, a művész maga is erdélyi, aki saját bőrén tapasztalta Trianon következményeit. Igaz, az antant halottai és az Isten kardját folytató emlékmű egymáson már önmagában ellentmondást hordoznak. De a következő rezsim reakciója is paradox, hisz például a Bardholtz és a Washington amerikai kötődésű emlékműveket viszont külpolitikai okokból a 40-es évek végén helyre állították (Pótó 2003:110). Egy nemzetközi temető fölött magasodó emlékmű lebontása pedig belerondítana ebbe a külpolitikai képbe. Ám ez is segíthet meghatározni a lebontás dátumát, hisz amikor a magyar kormány még bízott benne, hogy a nagyhatalmak közül valamelyik támogatni fogja Magyarország Erdély részei iránti területi igényeit, akkor elsők között állították helyre az amerikai kötődésű szobrokat 1945-46-ban (Pótó 2001). 1948-49-ben viszont már ideológiai ellenféllé vált Amerika, így évtizedekre raktárba került Bandholtz szobra (vö. Pótó 2001). A mostani ismereteinkkel viszont azt mondhatjuk, ez magyarázhatja talán az 1962-ben még álló emlékművünk háború utáni esetleges helyreállítását.

Különösen izgalmas Márton Ferenc másik fővárosi I. világháborús emlékművének¹⁶ a sorsa. Az 1938-ban felavatott, a mai Fővám tér szökőkútja helyén álló I. honvéd és népfőlkelő gyalogezred emlékművét esztétikai okokra hivatkozva távolítják el (Pogány Ö. 1949) hirtelenjében 1948 októberében. A már sokszor emlegetett Vignali Gusmamano visszaemlékezése szerint, viszont zavarba ejtő volt szemben a Gellért-hegyen 1947-ben készült szovjet emlékművel. Maga Pogány Ö. is bevallja ezt szándékolatlanul: „*helytelenül értel-*

¹⁶Pótó szerint az egyetlen lebontott I. világháborús emlék a fővárosban (idézi Szabó 2001), ez is azt mutatja, hogy könyve megírásakor nem tudott a hősi emlékműről, különben említene azt mint az alkotó másik munkáját.

mezték a Városháza Intézkedését azok, akik a szobor lebontásában az elesett honvédek iránti kegyelet megsértését látták! Egy zavaros, álromantikus és imperialista agresszivitást tükröző szobor tűnt el Budapest legforgalmasabb teréről.” (1949:2). 1950-ban valószínűleg beolvasztásra került az Andrássy, Görgey és Darányi szobrokkal együtt (Pótó 2003), a helyére pedig a Szoborparkba száműzött Dimitrov emlékművet (Rajna 1989) állítják, amiről Pogányi úgy fogalmaz, hogy „egyszerű, de mindenképpen ízléses mű” (1949:2). Ezzel nem maradt Márton Ferencnek emlékműve Budapesten¹⁷, hisz a szintén a temetőben, a főkapu tornyán álló pálmaágot tartó Génusz szobra, ami villámcsapás következtében sérült meg, még jóval korábban lebontásra került. Így még az is felmerülhet halványan, hogy a probléma Márton Ferenc személyével volt valójában.

50-es években vagy azután

Az információforrást nem megjelölő kiadványok egyetértenek abban, hogy a hősi temetőt az 1950-es években számolják fel, mi több, van olyan, ami 1955-öt jelöli meg pontos dátumként (pl. Csernus-Lukács et al. 1999). Ahogy korábban már szó esett róla, ezzel együtt járt a nemzetközi sírok felszámolása, amely sérti a Genfi egyezményt. Ennek következtében volt egy olyan feltételezésem is, hogy a bezáráshoz kötődően került az emlékmű lebontásra.

A Fővárosi Tanács Népművelési osztályának 1950-1956 közötti nyilvántartó könyveiben László Péter neve alatt a fővárosi emlékművek eltávolítása bejegyzés szerepel 1951 jan. 27-i időponttal (BFL XIII. 74. 1600-10804. 1950-51). Ennek a teljes VB jegyzőkönyve olvasható (XXIII. 114. 13. 10916. 1950), és meglepő az a hatalmas döbbenet, amelyet a felvetés okoz a bizottság egyes tagjaiban, hiszen már túl vagyunk a szoboreltávolítások fénykorán (vö. Pótó 2001)¹⁸. A benyújtó szerint eredetileg 6-8 oldalas volt a lista, és nem szerepelnek benne végül az egyházi és a honvédelmi emlékművek. Ez azért nem igaz, mert világháborús emlékműről feliratot letöröltetnek ezzel a rendelkezéssel, és útjára bocsátják a majd 1955-ben lebontott Tüzéremlékmű lebontási vitáját. Ebből is látszik, milyen fehér folton helyezkedik el a keresett emlékművünk, hiszen egyszerre hordoz szakrális, honvédelmi és politikai jelentést.¹⁹

¹⁷ Más a mai Magyarország területén található hősi emlékművei még állnak (Szabó 2001).

¹⁸ Olvasni olyan döbbséget véleményt, ami azzal analóg, hogy ha ezt megtehetik, akkor már mindent megtehetnek.

¹⁹ Eddig mellőztünk azt az szempontot, hogy a szobor nem csak erősen kötődik a Horthy- korszakhoz, mi több irredenta felhangja van, hanem „oltár” titulusa és szakrális környezete miatt egyházi jellege okán sem tűrhető az ötvenes években.

Egy korábbi bejegyzés szerint Hajnal Zoltán különböző szobrok eltávolítását kéri 1950. május 30-án (XXIII.114.74.1600-10804.109), de ebben sem volt a Hősi emlékműre utaló nyom. Egy gyanús bejegyzés 1954. március 22-éről a „hősi emlékművek rendbe (?) hozása ü.” címet viseli, viszont ez sajnálatos módon selejtezett irat, viszont nem sokkal ezután szerepel az iktatókönyvben a rokon Tüzéremlékmű lebontása. Egy 1955. március 15-i bejegyzés az „újköztemető ügyei” címmel olvasható, ehhez azonban még nem sikerült hozzájutnom. De feltételezésem szerint erre az időre tehető a hősi temető megszüntetése, viszont a Fővárosi Tanács emlékmű felügyelettel megbízott népművelési osztályának fennmaradt és összegyűjtött iratai nem szolgálnak számunkra erről több információval.²⁰

A Kádár korban

Összegezve az eddigieket: amennyiben az emlékművet a háború nem pusztította el, a Rákosi korszakban legegyszerűbben a háborút követő városképi, inflációs és politikai káoszban lehetett volna még a helyreállítások előtt eltüntetni, szinte nyomtalanul. Ebben az időben a vizsgált emlékművünk implicit irredenta felhangja, szakrális és Horthy-kori mivolta adhatna indokot az eltávolításra. Az ötvenes évekre pedig már egy szisztematikusabb az FKT által végrehajtott szoboreltávolítási rendszerrel találkozunk, amelyben a hősi temető gondozásáról való lemondás adhatna táptalajt a bontásra. Hozzá kell tenni, hogy sem a levéltárban, sem a köztéri emlékműveket rendszerező katalógusokban nem találtam nyomát az emlékműnek 1934 és 1977 között, ahogy azt a következő fejezetben látni fogjuk.

Ma már bizonyos a hadi térképek és légi fotók alapján, hogy 1962 és 1977 között tűnt el a hősi emlékmű. Korábban forráshibának és az információk korábbi megszakadásának tartottam, hogy létrejött ez a megoldási lehetőség is a lebontás kérdésére. Rajna György 1989-es könyvének a FSZEK-hez eljuttatott 1977. december 11-i kéziratában Márton Ferenc emlékműve „kőkoporsó” megnevezéssel az 1945 előtt épített, de álló emlékművek közé soroltatik. Ha ez igaz, akkor az emlékmű megítélése átkerülne a nem kívánatos kategóriából a megtűrt csoportba. Amennyiben ekkor csak a kőkoporsó állna, és a 17 méteres monumentális építmény nem, az egyet jelentene az emlékmű átértékelődésével. Hiszen az elején láthattuk, hogy egy emlékmű helye és mérete is hordoz jelentést. Azzal, hogy körülötte a hősi temetőt felszámolják, kontextusát veszti, mérete csökkenésével pedig egyene-

²⁰A temetőbezárásoknak külön története van, 1952-54 között számtalan temetőt terveznek bezárni/zárni be, parkosítást és exhumálást terveznek. Ebből is látszik, hogy a temető mint a látogatott, így életben tartott emlékezet helye politikailag veszélyes. Temető bezárások napirendi pontot találni a Rákosi alatti tanácsulési jegyzőkönyvekben (XXIII.102.a.83.10922).

sen arányosan csökken a jelentősége, az idő előrehaladtával pedig az aktualitása, így szinte csupán temetődíszítő funkciót töltene be. Ám, ha ez a feltevés az igaz, még mindig kérdéses, hogy a kőkoporsó hova tűnt azóta.

Evidensen felmerül a kérdés, hogy ha a felvázolt korszakok viszontagságait túlélte ez a hősi emlékmű, akkor miért épp a hatvanas-hetvenes évekre vált derogálónak a léte, meghozza egy kevésbé frekvenciált helyen? De valóban „non lieu” a rákoskeresztúri temető? 1961. február 24-től kezdve egészen biztosan nem.

Mi történt ekkor? Pajcsics József ezredes vezette Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatását, az ő munkája alapján ismerjük az 1961. február 25-én keltezett, szigorúan titkos minősítésű, kézzel írt, „Darázs-fészek” fedőnevű jelentést, amely Nagy Imre, Gimes Miklós és Maléter Pál kihantolásáról és újratemetéséről szól. A jelentés szerint 1961. február 24-én, 16.45 órakor kezdte meg egy tífős brigád a kihantolást a Kozma utcai börtön területén. A művelet az előre kidolgozott szempontok szerint zajlott és a "legnagyobb rendben folyt le". A kihantolás helyéről 19.15 órakor, teljes sötétségben mentek át a temetőbe, és helyezték el a három koporsót a 301-es parcella 23. sor 8-9. sírhelyébe. A 8-as sírhelybe Naszladi Péter fedőnéven temették el Maléter Pált és Gimes Miklóst. A 9-es sírhelybe pedig Borbíró Piroska neve alá helyezték el Nagy Imre holttestét. Ezeket a fedőneveket csak a temető igazgatósága kapta meg, más szervnél nem került nyilvántartásba. Maga a jelentés egy példányban készült, Rajnai Sándor ezredesnek címezve (ld. bővebben Pajcsics 1993:92-100). Tehát az intézkedés, mint látjuk, a legnagyobb titokban történt, az illetékesek minden erejükkel azon voltak, hogy a sírhelyek holléte - és egyáltalán léte - feledésbe merüljön. Ha viszont a temető egyik felében egy 17 méter magas, monumentális emlékmű állít emléket egy előző rendszernek, az felhívja a figyelmet a kis sétával elérhető eltírtkolni vágyott sírhelyekre is.

Ebben a hipotézisben nem emlékművünk léte, hanem jelenléte jelenthette eszerint a fő problémát. Tehát valóban jelentésváltozáson esett át: már nem a hősi temető Horthy - kori felhangja, hanem pusztán az emlékmű figyelemfelkeltő formája okozhatta vesztét. 56 emlékének eltörlési szándéka magával rántotta a hősi temető emlékének eltörlését is.

Amennyiben nem fogadjuk el ezt a hipotézist, még mindig keltezhetjük későbbre az emlékmű eltávolítását.

Egy évvel Nagy Imre elhantolása után, döntött a Kegyeleti Bizottság létrehozásáról a Titkárság 1962. május 15-i gyűlése: „a párt régi harcosainak kijáró kegyelet és tiszteletadás biztosítására, valamint emléküik megőrzésére bizottságot hoz létre”. Vezetője Szerényi Sándor, tagjai Mathézer Jolán, Tóth József, Tapolczai Kálmán és Ságvári Ágnes

voltak. A Bizottság ekkor Marosán György KB titkárhoz tartozott. (MOL 288.f.7.113.). A bizottság 1962. június 4-én tartotta alakuló ülését, az erről készült emlékeztető rögzítette a feladatait. Ez a szervezet intézkedett a sírhelyekkel és a temetőkkel kapcsolatos ügyekben, amennyiben azok kommunista kegyeleti kérdést érintettek. Ugyanis a „rég elvtársak emlékének” megőrzése volt a feladata, „a forradalmi munkásmozgalmi elhunyt” és „kimagasló harcosai” emlékét kívánta politikai eszközökkel konstruálni és fenntartani (MOL. 288. f. 22. /1962/10).

A források hiánya itt is égbekiáltó. A nemzeti levéltár ugyanis csak az alakuló ülésről szóló emlékeztetőket és jegyzőkönyveket őrzi a 1962-es évből (MOL. 288. f. 22. /1962/10). A bizottság későbbi működésére nézve nincsen hozzáférhető dokumentáció. A legvalószínűbb magyarázatot azonban a Kegyeleti Bizottság tevékenységében sejtem, ha nem is direkt módon. Úgy vélem, a Kegyeleti Bizottság által végrehajtatott exhumálások, emlékmű felállítások és cserék meghatározták különböző hősök iránt érzett kegyelet közötti különbségtételt. Ha nem is szándékos politikai aktusként került lebontásra a vizsgált emlékművünk, és a halottak csontjai is csak feledésbe merültek, az emlék elhagyása annak köszönhető, hogy új hős fogalom született meg: a kommunista hős. Az első világháborús hős a - nem mellesleg egyre enyhülő - horthysta, reakciós és revizionista felhangjain túl immár nem is igazi hős többé: ebben az esetben a személyes gyász elmúltával, a kollektív gyász hiányában ugyan ki vigye át emléküket a túlsó partra?

Be kell vallani, nem teljesen igaz, hogy ekkor már nem működik a személyes gyász: ismertek iratok, amelyben leszármazottak kérik halott rokonai sírjának újbóli megvételét. Legszemléletesebb példa erre egy 1962. augusztus 2-ára keltezett javaslat. Lovászy Márton nyugdíjas újságíró édesapja Farkasréti temetőben lévő sírhelyét akarta dízsírhellyé nyilváníttatni, mivel nem tudta megfizetni újra. A Kegyeleti Bizottság azonban elutasította a kérést, mert habár a *„Horthy-rezsimmel szemben állt, de kommunistaellenes felfogásához kétség nem fér”* (MOL 288. 22. 1962/10).

Ismert egy másik levél is, amelyben Erdélyi István, a Régészeti Intézet párttitkára intézte panaszát a Központi Bizottsághoz:

„Elnézésüket kérem, hogy soraimmal közvetlenül Önöket zavarom. Tegnap igen sajnálatos eset jutott tudomásunkra. Egyik fiatal dolgozónk és KISZ tagunk – Erdélyi Balázs – anyai nagyapja Mach Alfonz és felesége sírját /Farkasréti temető 34/3-as parcellája. 4. sor. 41. sz. sír / röviddel ezelőtt talajgyalúval elegyengették. A nevezett személy az 1919-es forradalom Jász-Nagykun 68. Vörös táborig tüzérezred parancsnoka volt és egyben az ésa-

ki hadműveletek során a landler hadtest tűzérparancsnoka. A sír megváltási határideje egyébként még nem járt le.

Kérem, legyenek segítségünkre, hogy ez a gyalázatos eset orvoslást nyerjen”
(288f.36/1977/39)

A 1977.november 9-re keltezett válaszlevélből kiderül, hogy a sírt törvényes úton hirdették meg, és a Temetkezési Vállalat temetési osztályvezetője, Kovács Sándor szerint nem jelentkezett rá senki. Nem tisztünk megfejteti, hogy félreértésről vagy hazugságról volt-e szó, amit nekünk ebből célszerű látni, az a katonasírok értéktelensége. Továbbá hiába hisszük, hogy az eltelt hatvan év eltávolította a családokat a tényleges gyásztól, újra és újra emlékeztetni kell magunkat, hogy „a hősi halált halt” „ismeretlen katona” toposza mindig valakinek az apját, nagyapját, dédapját személyteleníti.

Végzetül egy harmadik nyomon is elindulhatunk. Gyanúra ad következtetni egy 1976-os temetőbővítési rekonstrukciós terv, „Budapest X. ker, Kozma uti Új köztemető rekonstrukciója és XVII. ker. temető bővítés telepítési tanulmányterve” néven. Mivel a Kádárkorban már sokkal rejtettebben működik az emlékezet befolyásolása, mint a megelőző korszakban, nem kizárt, hogy a környék felújításába burkolva találjuk meg a lebontás dokumentumait. Emellett az elmélet mellett szól az is, hogy ez a dokumentum nyilatkozik a hősi temető területét leválasztó és elrejtő, az emlékmű helyszínébe torkolló urnatemető fal létrehozásáról is, illetve kiemeli, hogy nem készül szanálási terv (BFL XXIII.126.a 327. [56]). Nem tartom valószínűtlennek, hogy a hősi temető területét ily módon érintő munkálatok során döntöttek az emlékmű elbontásáról.

Ami biztos: hol nincs

Habár az emlékmű nem áll fizikai valójában, a „mikornál” és a „holnál” fontosabb kérdés, hogy miért nem került át a kommunikatív emlékezetből a kulturális emlékezetbe (Assmann 1992).

Megdöbbenve kell tapasztalnunk, hogy a kétféle assmanni emlékezetben a rákoskeresztúri emlékművet tekintve szakadás állt be: nem csak a kulturális emlékezet archivált forrásai hiányoznak, de – habár még az emlékezethatár hetven évén belül vagyunk - a kommunikatív emlékezettel sem tudunk mit kezdeni. Egyelőre nem sikerült az emlékműre ténylegesen emlékező tanút találnom. Nem véletlenszerű módszerrel próbáltam emlékezőt találni, hanem a rákoskeresztúri vallási közösségen keresztül igyekeztem a temetőbe gyakran járó idős embereket, illetve a régi lelkészt elérni. Az ebben a munkában engem segítő

Mirák Katalinhoz azonban minden esetben elutasító válasz érkezett. Legszemléletesebb a nyugdíjas lelkész kijelentése, aki már a hatvanas években járta a temetőt: „*Nem emlékezem ilyen stílustalan emlékműre*”. Meglepő, hogy ugyanakkor pontos leírást tudott adni a helyszínről és a kettes köröndről ide áthelyezett Körmendi Frim Jenő honvédszoborról.

A legelején említett intézmények nem tudnak az emlékműről, vagy nem tudnak róla felvilágosítást adni. A Budapesti Temetkezési Intézet, a Kegyeleti Múzeum, az Új köztemető, a Hadtörténeti Múzeum és Intézet, a X. kerületi Helytörténeti Múzeum mind elutasító választ adtak a kérdésekre. Így fotót sem őriznek az emlékműről, ahogy a Nemzeti Múzeum és a FSZEK Budapest Gyűjteményének fotótára sem. Viszont utóbbi vezetője, Sándor Tibor emlékezett Liber könyvéből a Hősök Oltára fotójára, amiért kiemelt köszönettel tartozom. Egy ideig úgy tűnt, ez az egyetlen vizuális forrásunk az emlékműről az említett híradórészleten kívül. Később a Hadtörténeti Intézet térképtára és dolgozói nagy segítségemre voltak abban, hogy megtalálhassam az emlékművet ábrázoló légi fotókat.

Az emlékmű és a hősi temető század eleji terveit és költségvetését a BFL-ben találtam meg (HU BFL XV.17.d.328 169. [1464]). Első hipotézisem szerint az emlékművet 1945 és 1956 között bontották el. E célból a Fővárosi Tanács mint bontásért felelősnek vélt szerv jegyzőkönyveit, iratait és iktatókönyveit néztem végig ebből az időből. A Fővárosi Levéltárban a 40-es évekből sem az FKT emlékművekkel, sem a romügyekkel foglalkozó bizottságainak iratai között sem találtam utalást az emlékműre, ahogy az 50-es évekből származó VB Tanácsülési jegyzőkönyvek és a Népművelési osztály emlékművekkel foglalkozó iratai között sem járt sikerrel. Ám a polgármester iratainak nem sikerült eddig a végére jutni a más levéltárban elért fejlemények miatt.

Ugyanis a hadtörténeti fotó és térképtárban végzett kutatásom kiderítette, hogy az emlékmű 1962-ben még állt. Itt két részre kellett bontani a kutatást: a temető és az emlékmű történetére. A hadtörténeti levéltárban kellett keresni a temetőt felhagyó 1955-ös döntést, amelyre a kormány honlapja hivatkozik. Azonban a Hadtörténeti Levéltártól elutasító választ kaptam. Szerintük ez a Laktanyában őrzött iratanyag volt, amely 1956-ban találatot kapott és megsemmisült. Ezt némileg megkérdőjelezi, hogy az adott fond, vagyis a Kommendánsi Hivatal 1953 és 1956 közötti iratanyaga 64 centimétert tesz ki, és meglepő, hogy ebből csak az 55-ös év semmisült meg. A temető iratanyagát a Nemzeti Sírkert irattára őrzi. Onnan azt a nagyon száraz és elutasító tájékoztatást kaptam, hogy nem őriznek iratot a hősi temetőről. Az emlékmű kérdése még ennél is problematikusabb, ugyanis nem koherens az irattárolás módja ebben az esetben sem.

A lebontást első sorban itt is fővárosi kérdésként kezeltem, így a Fővárosi Tanács relevánsnak vélt anyagit kerestem a BFL-ben. Arról tájékoztattak, hogy a tízedik kerületi tanács Műszaki Osztályának iratai között lelhetem meg a legnagyobb eséllyel a bontás nyomát, azonban ezek az iratok nem kerültek át a Budapest Főváros Levéltárához, hanem a kerület irattárában maradtak - a vesztüket is ez okozta. Az irattáros elmondása szerint leselejtezésre kerültek. Mivel ennek nem volt ésszerű szabályzati oka, tovább kerestem. A levéltári szóbeszéd szerint 1984-ben pincebeázás történt a kerület irattárában, és szabálytalan selejtezést hajtottak végre, aminek következtében fegyelmi eljárások is indultak. Mindenestre ennek eshettek áldozatul az általam keresett iratok is. Mivel a kerületi szintű párt-szervezet anyagában is említést tehettek egy esetleges bontásról, a BFL-ben őrzött anyag megmaradt iktatókönyveit is átnéztem (XXIII. 210. b. jelzetűek 1970-től 1977-ig). A Tanácsülési jegyzőkönyvek viszont ebből az időszakból nem kutathatók jelenleg digitalizálás miatt, ahogy a hatvanas évek iktatókönyvei is töredékesek, félre értés miatt még nem jutottam hozzájuk.

Így egy szinttel magasabban kezdtem el keresni a döntést. A Magyar Országos Levéltárban a minisztertanácsi rendeletek és MSZMP ülések jegyzőkönyvei között kulcsszavas online kereséssel dolgoztam. Amire ezzel a módszerrel ráakadtam, az sem a temető vagy az emlékmű eltörlésével kapcsolatos, pusztán adalékinformáció volt. Mivel a Párttörténeti Levéltárból a releváns iratanyagot áthelyezték az Nemzeti Levéltárba, így kutatásom ott folytattam – eredménytelenül. Itt az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály, Párt és Tömegszervezetek Osztálya és Művelődési Osztály teljes jegyzékét néztem át. Ebből a munkából az derült ki, hogy minden emlékműügy, ami cserével, állítással és elmozdítással kapcsolatos, az mind a szovjet emlékművek ügyét jelenti (pl. MOL 288.f. 36/1968/1.; MOL 288.f.36/1968/2. 220-223). Az első világháborús emlékművek és különösen a vizsgált emlékművünk nem kerültek tárgyalásra. E munka során akadtam rá az MSZMP KB Kegyeleti Bizottságának korábban említett tevékenységére is, azonban az alapító ülés kivételével a bizottság minden irata hiányzik a levéltárból.

Az elsődleges források információhiánya után nem sok jót remélhetünk a másodlagos forrásoktól sem, ellenben ha említést is tesznek ez emlékműről, a téves értesülések okán jobban összezavarják a képet, mintha hallgatnának.

A rákoskeresztúri új köztemető c.²¹ hivatalos kiadványban (Prutkay-Gáspár 1999) az áll, hogy az 1. parcellában nyugvó olasz katonák központi emlékműve Márton Ferenc alko-

²¹ E szerint a 2-es hantnélküli percella, pedig oda temetkeztek (Csernus-lukács et. al 1999). Ez is csak egy példa a kiadványok pontatlanságára.

tása (1999:6.). Ez az elképesztő tévedés több okból eredhet, annak ellenére, hogy természetesen hamis. Igaz, hogy kőkoporsót ábrázol az olasz emlékmű is, továbbá ez a parcella eredetileg szomszédos az első világháborús magyar halottakéval, másrésről e mellett állt Körmendi Frim Jenő szobra, ami jelenleg Márton Ferenc emlékműve helyén látható. Ám mindezek ellenére sem lehet magyarázatot adni a Budapesti Temetkezési Intézet kiadványának tévedéseire. A katalógusok egyébként is használhatatlannak tűnnek a kérdésben. Egyedül Lider Endre 1934-es *Budapest szobrai és emléktáblái* c. gyűjteménye szól (1934:434-435) részletesen a Hősi emlékműről, de nagyjából ez az utolsó forrás, amely említi. Medvey 1939-ban már nem tér ki rá, 1955-ben Lyka Károly által szerkesztett *Budapest szobrai* c. kötet már nem tartalmazza az emlékművet, de ez utóbbi nem meglepő. Erősen kivonatolt kiadványról van ugyanis szó, amely főként a szovjet hősi emlékműveket tárgyalja. A munkacímén *Budapest emlékművei* c. könyvhöz egyébként az előszót az FKT elnöke írta, erről is levéltári forrásunk van (BFL XXIII. 114. 3835). A későbbiekben *A negyven év köztéri szobrai Budapesten 1945-1985* (Szöllősy et al. 1985) című kiállítás mutatója sem tesz említést a szoborról. Így érünk el Rajnai György korábban említett kéziratához, amelyben az 1945 előtt és után is meglévő szobrok között említi Márton Ferenc kőkoporsóját, és a X. kerületben elpusztult hősi emlékműként csak egy másik hősi emlékművet tárgyal. Az 1989-es kiadásban a megjegyzések rovatban szintén nem tünteti fel, hogy a szobor lebontott lenne, miközben Lőte Éva ma is álló szobrát lebontottként kezeli, tehát nem tartom megbízható forrásnak, habár Pótó is biztosnak véve hivatkozik rá. *A Budapest köztéri szobrai 1692–1945* (Szöllősy et al. 1987) csak Márton Ferenc Fővám téri 1948-ban elpusztult szobrát mutatja, viszont a temető egyéb szobrait sem említi – ahogy Rajna sem teszi. Pótó azt állítja, hogy a teljesség igényeére tekinti át a 45-49 közötti emlékműhelyzetet (Pótó, 2003:15), ami innen visszatekintve kétséges, és a korábbi kiadás is kihagyja az emlékművet (1989). Sem Prohászka László (2004), sem Wehner Tibor (1986, 2001), sem Bob Dent (2009) nem tesz említés köztéri szobrokkal foglalkozó munkáiban a Hősök emlékművéről. Ugyanígy a síremlékszobrászattal foglalkozó temetőtörténész Tóth Vilmos munkái is kihagyják (1999, 2003, 2009).

Érdekes, hogy a nem hivatalos források, mint a helyi lapok, városvédő kiadványok, illetve történelemnépszerűsítő folyóiratok emlékeznek meg a rendszerváltás után az emlékműről. Valószínűleg körkörösén egymásra hivatkozva „Hősök Oltáraként” említik, pedig nem tudni, honnan ered ez a név – az egyszerűség kedvéért magam is átvettem a megneve-

zést. Viszont Márton emlékművét korábban nem nevezik így, csak az utókor vetítette rá ezt a nevet. Így Albrecht Gyula a *Rákosmentében* (2010) vagy a temetőket kutató Lukácsi Attila a *Múlt-Kor* portálján. Kérdésemre Lukácsi Attila nem tudott felvilágosítást adni az emlékműről, és az ez ügyben szűkszavú Rajna Györgyre hivatkozott. Egyébként a Rákoskeresztúri temetőről nincs átfogó tanulmány az ő cikkén kívül, miközben a Kerepesi, illetve Farkasréti temetőkről a Kegyeleti Bizottság önálló köteteket adott ki. A Városvédő egyesület titkársága szerint a temetőkkel foglalkozó munkacsoport készített egy vázlatot a temetőről, de az nem került kiadásra, készítőit pedig nem lehetett elérni. Az ehhez a körhöz köthető Zsigmond János viszont írt egy roppant elfogult, de hiánypótló tanulmányt *In memoriam hősök temetője* címmel (2001), amelyben ugyan tesz említést az emlékműről, de kutatásom során bebizonyosodott, hogy állításai több ponton helytelenek. Az viszont kétségtelen, hogy a hősi temető kifejezetten mostoha sorsra jutott. Ezt felismerte a Honvédelmi Minisztérium is, hiszen programot indított a temető nemzetközi hősi halottainak felkutatására az elmúlt években, amely a <http://www.hadisir.hu/> honlapon követhető. Habár feladatkörükből kifolyólag dicséretes a kezdeményezés, talán mégis megkésettnek tűnik a 90-es évek érdektelensége, sőt felfordulása után. De ha már az online felületeken tartunk, említést kell tennünk az amatőr tartalmakról is. Az olyan neves kutatók által, mint Pótó János életben tartott *szoborlap.hu*, ahova több általam hivatkozott szerző és a helyi lakosok is töltenek fel tartalmat, kutatásom kezdetén szintén nem tudott a szoborról. 2012 novemberében azonban már feltüntetik emlékművünket az azóta *kozterkep.hu* nevet viselő oldalon a budapesti köztéri szobrok között.

Összegzés és további kutatási tervek

Mivel csak felvázoltam egy sokadik ránézésre is bonyolult problémát, joggal elvárható lenne, hogy előrevetítsem a megoldás lehetőségét is. Azonban úgy vélem, a megoldás hiánya beszédesebb úgy a rendszerváltás előtti, mint az azt követő első világháborús emlékezetünkre nézve bármilyen konklúzióval.

Dolgozatomban az első világháborús emlékezet szimbólumának tekintettem a rákoskeresztúri hősi és hadifogoly temetőt, illetve a felette magasodó emlékművet, így elfelejtésük történetét az első világháborús emlékezetünk kudarcának tekintettem. Egyrészt megvizsgáltam a temető felhagyásának, és a testek kegyeletvesztésének, majd végső eltűnésének esetét. Ezután a történetet széles kontextusba helyezve az emlékmű lebontásának körülményeit szándékoztam meghatározni. Kiderült, hogy habár a temető felhagyása

valószínűleg a Rákosi-érában történt, a rendszerváltás utáni időszaknak is komoly felelőssége van abban, hogy az itt nyugvó húszezer katona csontjai örökre elvesztek. Az emlékművel kapcsolatban szerteágazóbb esettanulmányt folytathattunk. Megvizsgáltuk az első világháborús emlékművek állításának és bontásának dinamikáját, és felvázoltuk a hipotéziseket, amiért a Kádár-korszakban lehetséges lehetett elbontani minden nyom nélkül a Hősök Oltárát. Ennek kapcsán merültek fel indokként az 1956-os mártírok titkos temetésével való ellentmondások, a kommunista hős fogalmának megszületése a háborús hős rovására, illetve az elrejteni való mulasztás, amelynek kínos érzése az összes érintett intézmény hozzáállását áthatja a mai napig.

A továbbiakban fontos lenne igazolni az eddig csak hipotetikus összefüggést az emlékmű lebontása és vagy Nagy Imre és társai elhantolása között, vagy az MSZMP Kegyeleti Bizottságának működése között. Igyekszem felvenni a kapcsolatot a bizottság egykori tagjával, aki útmutatást tud arra nézve adni, hova kerültek a releváns iratok. A másik gyanús szál, hogy az 1976-os temetőbővítés költségeit kellene ellenőrizni, hátha megtalálható benne a lebontás munkálatainak ára. Ehhez azonban szükséges lenne hozzáférnem az eddig előlem elzárt temetői irattárhoz is. Nagyon remélem, ebben számíthatok a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság támogatására.

Az emlékmű maradványaival kapcsolatban - mivel az sem kizárt, hogy a temetőben használták fel az emlékmű darabjait -, hasznos lehet felvenni a kapcsolatot a kőbányai sírfaragókkal, ugyanis a szakma azon a területen apáról fiúra öröklődött egy darabig (Isaszegi 2005). Az oral history módszerére próbálom a hangsúlyt fektetni innentől kezdve, hiszen a kulturális emlékezet kudarcát látva, úgy vélem, talán csak a kommunikatív emlékezet rejtheti már a megoldást. Továbbá együttműködést tervezek a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság illetékesével, illetve a hősök temetőjének történetét feldolgozó Zsigmond Jánossal (2001). Az ő hozzáértésük talán közelebb visz ahhoz, hogy rájöjjünk, milyen sorsra jutott a Hősök Oltára. Tágabb tervem pedig, hogy az emlékmű teljes történetét magyarországi és szélesebb európai kontextusba ültessem. Az elkövetkező két évben egy nemzetközi mesterképzés keretén belül két eltérő narratívával, a francia és a cseh első világháborús emlékezet példáival fogom a magyar esetet összehasonlítani.

Képek jegyzéke

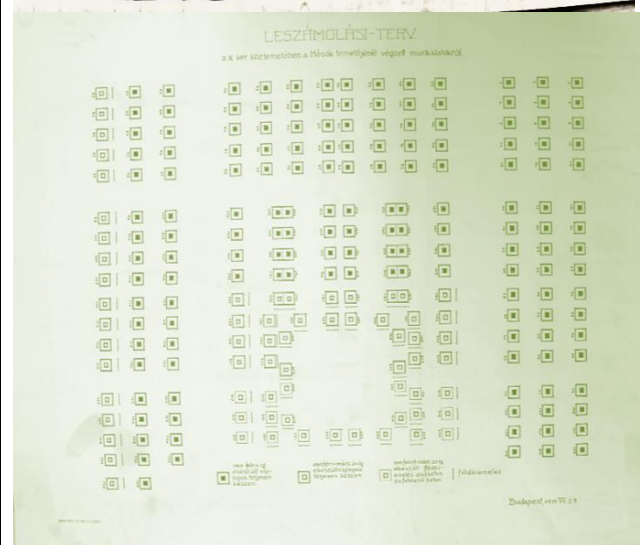
1. ábra. A hősi temető térképe.
Forrás: Csernus-Lukács 1999,
belső fül.

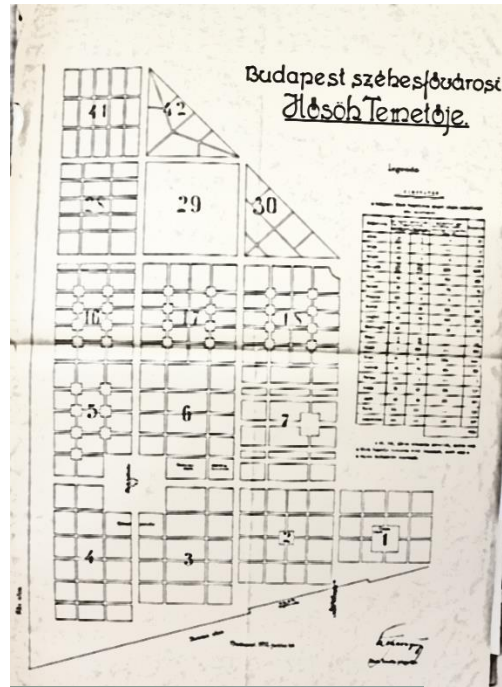
2. ábra A hősök temetője 1918.
BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

2. ábra Leszámolási terv 1919.
BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

3. ábra A Hősök temetője 1932.
BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

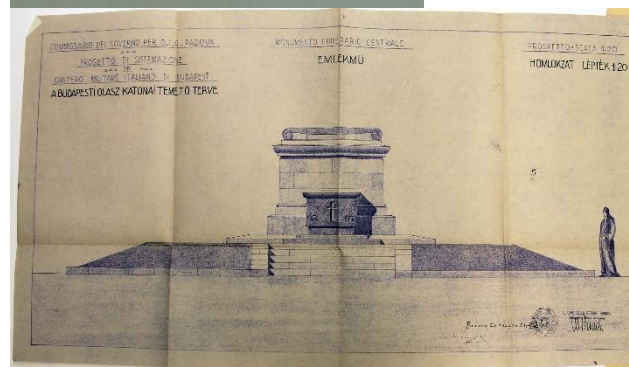
4. ábra. Kimutatás. BFL XV. 17. d.
321. KT tc. 10.

KIMUTATÁS
a budapesti Hősök Temetőjében apró és nagy temetői
helyi halottakról.

Nemzetiség	Az egyes parcellák- ban temetve halottak száma	A halottak par- cellákban temet- ve halottak száma	A halottak par- cellákban temet- ve halottak száma	Összesen
Albán	30	2	2	10
Balgár	42	1	---	1
Bolgár	42	4	6	10
Bosnyák	105	304	1256	2438
Cseh	42	85	717	802
Dalmát	30	12	79	91
Francia	105	3	2	5
Horvát	42	58	310	368
Lengyel	42	78	460	538
Montenegró	42	1	18	19
Német	3	96	---	191
Olasz	1	300	---	300
Orosz	30	81	1564	1645
Oszták	42	72	461	533
Perza	105	1	---	1
Római	30	13	104	117
Szerb	42	58	311	369
Török	105	115	---	115
Ismeretlen	---	---	397	397
				7950

A 69, 105, 124-es mohamedán parcellák, miután ezek a Hősök Temetője területén kívül fekszenek, ezért ezek a a rajzon feltüntetve nincsenek.

5. ábra. Az olasz emlékmű tervei.
BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

6. ábra. Tábla a román temető emlékművén. Fotó: Kovács Áron.

7. ábra. Az olasz temető. Fotó: Kovács Áron.

8. ábra. A török temető. Fotó: Kovács Áron.

9. ábra. Gerenday Károly: Gyászoló honvéd. 1. körönd. Fotó: Kovács Áron.

10. ábra. Hibás felirat Gerenday szobrán. Fotó: Kovács Áron.

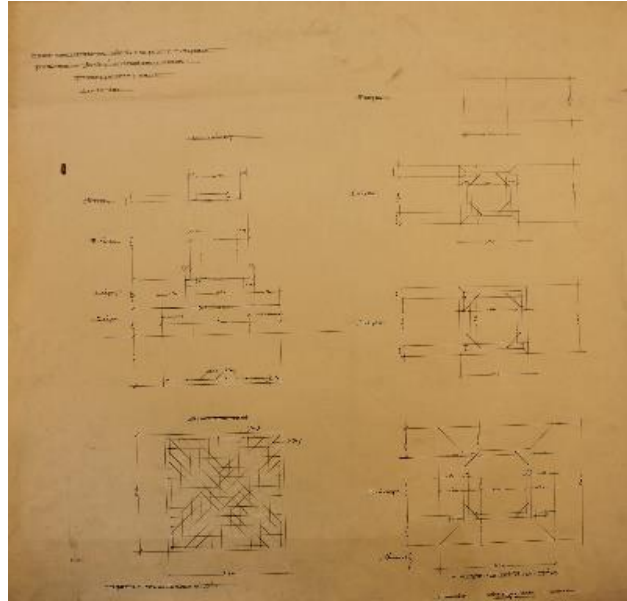
11. ábra. A Budapest ostromakor elhunytak táblája az 1. köröndön. Fotó: Kovács Áron.

12. ábra. Hajts Lajos tábornok síremléke. Fotó: Kovács Áron.

13. ábra. Esküt ábrázoló bronz-szobor tervei. BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

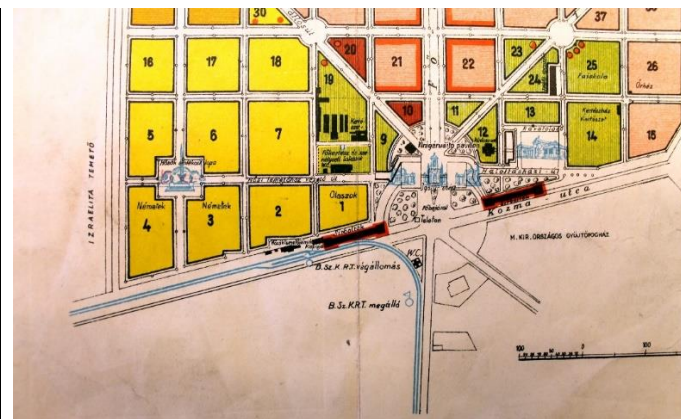
14. ábra. Szobor a hősi temetőben. Forrás: FSZEK B.Gy.

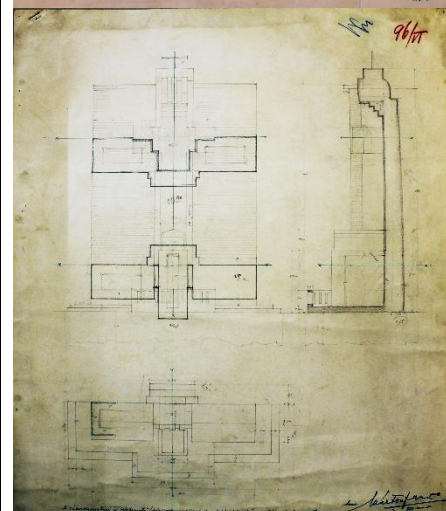
15. ábra. Isten kardja a hősi temetőben. Forrás: FSZEK B.GY

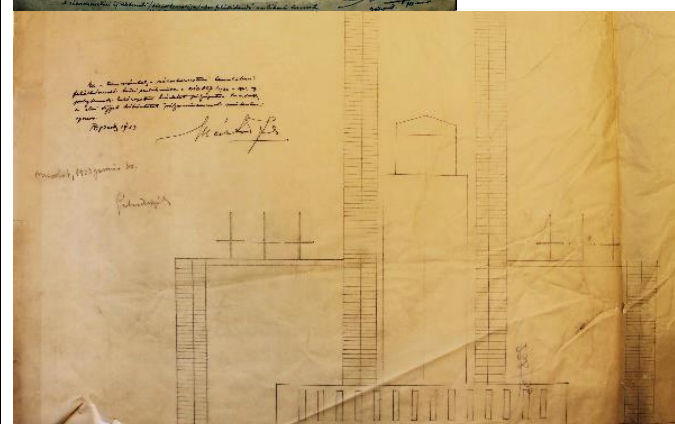
16. ábra. A hősi temető Isten kardjával. BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

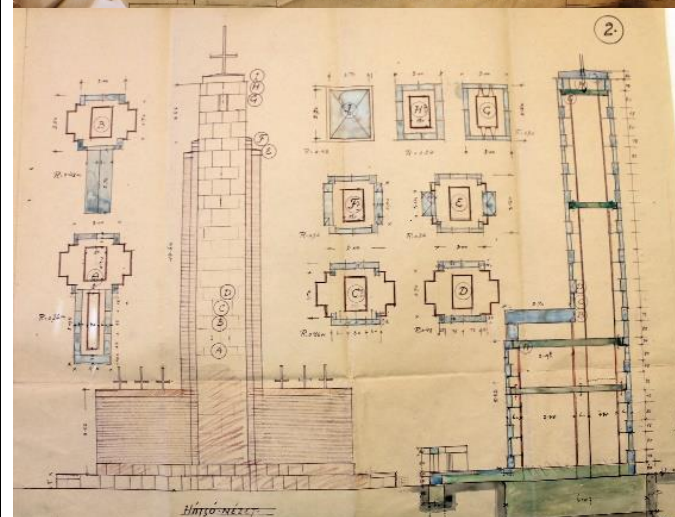
17. ábra. Márton Ferenc pályaműve. BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

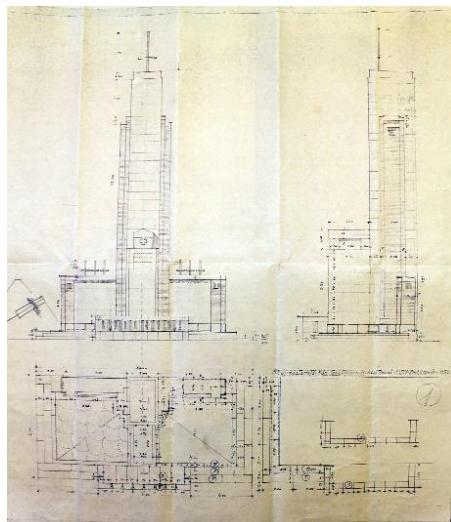
18. ábra. Módosított pályamű részlete. BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

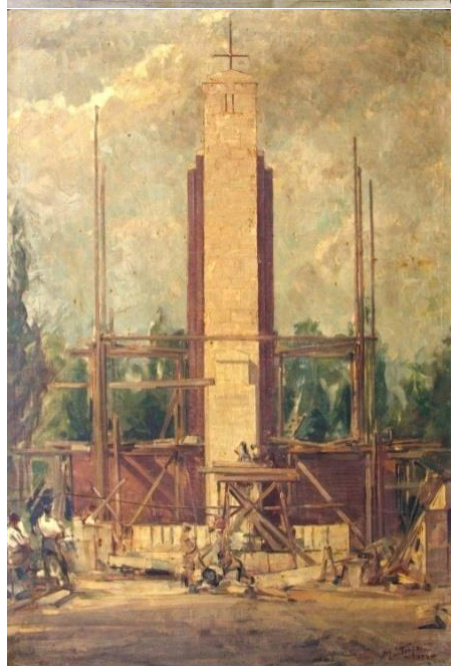
19. ábra. Kiviteli terv. BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

20. ábra. Kiviteli terv. BFL XV. 17.
d. 321. KT tc. 10.

21. ábra. Márton Ferenc: A rá-
koskeresztúri hősi emlékmű épí-
tése. 1938, olaj, vászon. Csíki
Székely Múzeum. Fotó: Szabó
András.

22. ábra. A rákoskeresztúri hősi
emlékmű. Takács Ágoston re-
konstrukciója.

23. ábra. A hősi emlékmű egyetlen fenn maradt fotója. A fotó eredetijét nem találni, származási helye Liber 1934:434

24. ábra. Az olasz hősi emlékmű. Fotó: Kovács Áron.

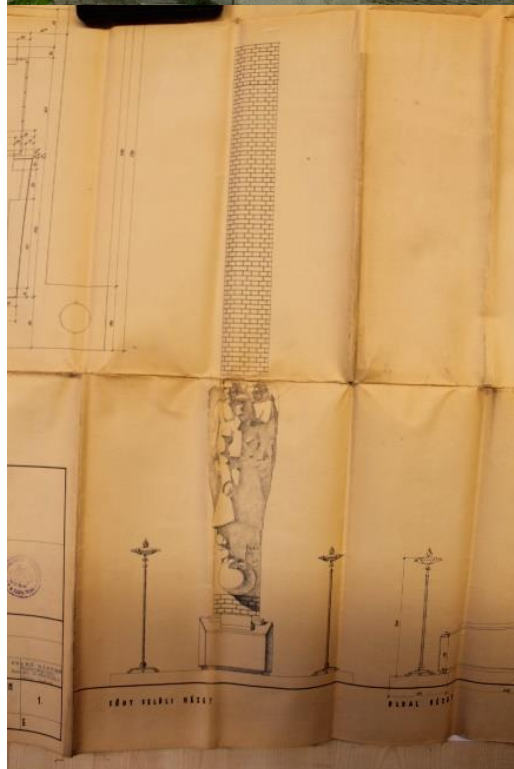
25. ábra. Körmendi Frim Jenő Ezredemlékműve a Hősi emlékmű talapzatán. Fotó: Kovács Áron.

26. ábra. Lőte Éva: Idegenben nyugvó hősi halottak emlékműve. Fotó: Kovács Áron.

27. ábra. Lőte Éva emlékművének tervei. BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

28. ábra. Első világháborús halottak köve a bejárat közelében. Fotó: Kovács Áron.

29. ábra. Gerenday szobra eredeti helyén még a kilencvenes évek elején. Fotó: Dr. Varga József.

30. ábra. A hősi temető volt területe az urnafal mögé rejtve. Fotó: Kovács Áron.

31. ábra. Új sírok a hősi temető területén. Saját fotó.

32. ábra. A 4-es parcellában az eredeti hősi temető. Forrás: FSZEK B.Gy.

33. ábra. Az 1848-as parcella.
Fotó: Kovács Áron.

34. ábra. Beteljesületlen ígéret a
roma emlékműre. Saját fotó.

35. ábra. Sírok téves névvel. Sa-
ját fotó.

36. ábra. Benőtt sírok. Saját fo-
tó.

37. ábra. Lejárt sírok. Fotó: Kovács Áron.

38. ábra. Az 56-os emlékmű. Saját fotó.

39. ábra. Az emlékmű helye ma. Saját fotó.

40. ábra. Az eredeti talapzat.
Saját fotó.

41. ábra. Törött tábla. Saját fotó.

42. ábra. A 2-es parcella halottainak nevei Körmen di Frim szobrának alján. Saját fotó.

43. ábra. Légi fotó 1962-ből. Forrás: 1962.08.01. Hadtörténeti levéltár.

Felhasznált irodalom

- Albrecht Gyula 2010. Hol nyugszik a lila ruhás nő? A Rákoskeresztúri új köztemető történetéről. *Rákosmente*. 21(1.) 4.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2007. *1914-1918, az újraírt háború*. L'Harmattan-Atelier, Budapest.
- Assmann, Jan 1992. *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
- Csernus-Lukács Lajos – Triff Viktor – Zsigmond János 1999. *Budapesti temetők*. Budapest.
- Dent, Bob 2009. *Mesélő szobrok. Budapest köztéri emlékművei*. Budapest.
- Fehér Jolán Antónia 1933. *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest.
- Földényi F. László 1995. *Séta a 301-es parcellában. Jovánovics György thanatoplasztikája*, in: *A tágra nyílt szem*. Esszék, 1990–1994. Pécs, 237–259.
- Foucault, Michel 1962. *Más terekről. Heterotópiák*. Onilne: <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253#2sym>. Letöltés ideje: 2014.04.12. 23:12.
- György Péter 2012a. Miénk itt a köztér! *Magyar Narancs*. 24(14.) 50 -51.
- György Péter 2012b. *A szétesett emlékezet – két temető példája*. Konferencia-előadás írott változata. Elhangzott: Loci Memoriae Hungariae, 2012.11.15.
- Hankiss Elemér 1985. *Nemzetvallás. Immanens és transzcendens vallások*. In: *Monumentumok az elő világháborúból*. Szerk: Kovács Ákos. Budapest, 36-47.
- K. Horváth Zsolt 2005. Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben. *Századvég* (10) 35. 32-68.
- Koselleck, Reinhart 2002. *War memorials: Identity Formations of the Survivors*. In: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts (Cultural Memory in the Present)*. Stanford University Press, 285- 326.
- Kovács Ákos 1985. „*Emeljünk emlékszobrot hőseinknek*”! *Az első világháborús monumentumok eseménytörténetéhez*. In: *Monumentumok az elő világháborúból*. Szerk: Kovács Ákos. Budapest. 26-35.
- Kovács Lajos 1930. A budai katonatemető áthelyezése 1797-ben. *Historia*, 4–6.
- Kovalovszky Márta 1985. *Kegyelet – szolgáltatás*. In: *Monumentumok az elő világháborúból*. Szerk: Kovács Ákos. Budapest, 48-54.
- Liber Endre 1934. *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest.
- L. Juhász Ilona 2011. *Neveitek e márványlapon... A háború jelei*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Etnológiai Központ.

Lukácsi Attila 2004: Budapest három legnagyobb temetője. *Múlt-kor*. 2004. október 26. 10:30 On-line: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8036>. Letöltés ideje: 2012.05.06. 12.24.

Lukácsi Attila 2007. Egyedülálló a fővárosi temetők mostoha sorsa. 2007. november 1. 10:00. *Múlt-kor*. Online: http://www.mult-kor.hu/20071101_egyedulallo_a_fovarosi_temetok_mostoha_sorsa. Letöltés ideje: 2012.05.06. 12.25.

Lyka Károly 1955. *Budapest szobrai*. Budapest.

Medvey Lajos 1939. *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez*. Budapest.

Nagy Ildikó 1985. *Első világháborús emlékművek*. In: Monumentumok az első világháborúból. Szerk: Kovács Ákos. Budapest, 74-81.

Nora, Pierre 1999. Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, .3. 146. Online: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>. Letöltés ideje: 2012.05.06. 13.03.

Olay Ferenc 1930. *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken, 1918-1928*. Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség.

Pajcsics József 1993. Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása. *Rendészeti Szemle*. (31.) 10. 89-106.

Péczy Béla 1936. *Budapest szobrairól*. Budapest.

Péczy Béla 1945. *A budapesti műemlékek ostrom utáni sorsával és helyreállításával kapcsolatos feladatok*. Budapest.

Póty János 1989. *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. Budapest.

Póty János 2001. Rendszerváltások és emlékművek. *Budapesti negyed: lap a városról*. (9.) 2-3. 219-244.

Póty János 2003. *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest.

Prohászka László 2004. *Szoborhistóriák*. Budapest.

Prost, Antoine 1984. *Les monuments aux morts : Culte républicain ? Culte civique ? Culte patriotique ?*, in: *Les lieux de mémoire I- La République*. Nora, Pierre (szerk.) Editions Gallimard, Paris, 195-225.

Prutkay Jánosné - Gáspár László (szerk.) 1999. *Rákoskeresztúri Új Köztemető*. Budapest, Budapesti Temetkezési Intézet Rt.

Rajna György 1989. *Budapest köztéri szobrainak katalógusa*. Budapest.

Rényi András 1995. A dekonstruált kegyelet. Jovánovics György 1956-os emlék/műve és a poszt-modern szobrászat. *Holmi*. 10.

- Sinkó Katalin 1992. *A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés*. In: *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. György Péter - Turai Hedvig (szerk.). Budapest. 67–79.
- Sinkovicsné Kalina Julianna 1988. *Rákoskeresztúr belső emlékei és földrajzi dűlőnevei*. Budapest.
- Spiegel Frigyes 1915. *Isten kardja – Hősök emléke. 80 vázlatrajz elesett hőseink emlékének művészi megörökítésére*. A Magyar Építőművészek Szövetségének kiadása.
- Szabó András 2009. *A maszk. Márton Ferenc*. Csíkszereda.
- Szabó Miklós 1985. *A magyar történeti mitológia az első világháborús emlékműveken*. In: *Monumentumok az elő világháborúból*. Szerk: Kovács Ákos. Budapest, 65-73.
- Szöllőssy Ágnes – Szilágyi András – Hadházy Levente (szerk.) 1985. *Negyven év köztéri szobrai Budapesten 1945–1985*. Budapest.
- Szöllőssy Ágnes – Szilágyi András – Hadházy Levente (szerk.) 1987. *Budapest köztéri szobrai 1692–1945*. Budapest.
- Tóth Vilmos 1999. *A Kerepesi úti temető I–II. Budapesti Negyed*, 24–25. Budapest.
- Tóth Vilmos – Zsigmond János 2003. *A Farkasréti temető I–III. Budapesti Negyed*, 40–42. Budapest.
- Tóth Vilmos 2006. *Síremlékművészet*. Budapest.
- Young, James E. 2004. *Törött sírkövek és zsidó emlékezet Lengyelországban*. In: Erdősi Péter - Sonkoly Gábor szerk.: *A kulturális örökség*. Budapest.
- Voight Vilmos 1985. *Közvetítő és átmenet = a turul*. In: *Monumentumok az elő világháborúból*. Szerk: Kovács Ákos. Budapest, 55-64.
- Wehner Tibor 1986. *Köztéri szobraink*. Budapest.
- Wehner Tibor 2001. *A hazugság és a hiány emlékművei*. Budapest.
- Zempléni András 2009. *Sous la censure de la piété: effets mémoriels des reliques, du cimetière et du rituel dans les réenterrements politiques hongrois*. In Takáts, Ádám., ed., *Mémoire, contre-mémoire, pratique historique*, Budapest, 37-58.
- Zsigmond János 2001. *In memoriam Hősök temetője*. Budapest.
- Zsigmond János 2009. *A Farkasréti régi katonatemető*. Online: http://bfl.archivportal.hu/id-660-zsigmond_janos_farkasreti_regi.html. Megjelenés ideje: 2009.04.15. 08:11. Letöltés ideje: 2014.04.14. 00:26.
- Egy év története*. 1946. Budapest.
- Levéltári források:
- BFL II. 1a.73. kötet
- BFL II. 1a. 74. kötet

BFL II. 1a. 75. kötet

BFL XV. 17. d. 321. KT tc. 10.

BFL XV. 17. d. 328. KT tc 10.

BFL XV.17.d.328 169. [1464]

BFL XV.17.d.328 169 [1473]

BFL.XXIII.114.1790

BFL. XXIII.114. 3835

BFL. XXIII.114.863.

BFL.XXIII.114. 1600-10804

BFL.XXIII.114.1129384

BFL.XXIII. 114. 1-878

BFL.XXIII.114.1.8775

BFL.XXIII.102.a.10916

BFL.XXIII.102.a.10922

BFL.XXIII.102.a.10930

BFL.XXIII.102.a.10932

BFL XXIII.126.a 327. [56]

BFL XXIII. 210. b. 8 – 13. kötet

BFL XXIII. 210. b 15-18. kötet

BFL XXXV.1.a.4. 1969.

Hadtörténeti Levéltár: IX. MN. 1953/T 298

Hadtörténeti Levéltár: IX. MN. 1953/T 299

Hadtörténeti Levéltár: IX. MN. 1954/T 209

Hadtörténeti Levéltár: IX. MN. 1954/T 210

Hadtörténeti Levéltár: IX. MN. 1954/T 211

Hadtörténeti Levéltár: IX. MN. 1956/T 165

MOL 288f.36/1977/39.

MOL 288. f. 22./1962/10.

MOL 288. f. 7. 113.

MOL 288.f. 36/1968/1.

MOL 288.f.36/1968/2. 220-223.

MOL K. IV. 1983. 116. 152-28.

MOL K. IV. 35. 1966. 117- 438.

MOL K. IV. 1986. 68. 109-4.

Törvények:

1924/VIII. sz. tv

1917/VII. sz. tv.